

Op weg met nieuw perspectief: Van visie naar resultaten

Eerste resultatenoverzicht realisatieplan

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden

Inhoud

Beleidsamenvatting	1
Eerste resultatenoverzicht realisatieplan.....	3
1. Veranderingen zijn al gaande	4
In economie en de samenleving als geheel	4
... en in landbouw, natuur en voedsel	5
2. Resultaten beleidsinzet voor visie LNV.....	9
Resultaten van beleidsinzet realisatieplan (2019-2020)	9
Resultatenoverzicht naar hoofdpogaven	10
Verbeteren verdienvermogen om omschakeling mogelijk te maken	10
Concretiseren van kringlooplandbouw.....	12
Waardering voor voedsel vergroten.....	16
Toekomstperspectief voor visserij borgen	18
Verbeteren natuur en biodiversiteit	19
Versterken van brede welvaart in de regio	22
Kennis- en innovatie richten op kringlooplandbouw	25
Algemene randvoorwaarden op orde	27
3. Tussentijds de balans opmakend: gericht handelen geboden.....	29

Beleidssamenvatting

Dit is het eerste overzicht van resultaten van de beleidsinzet die volgt uit het realisatieplan *Op weg met nieuw perspectief* ([Kamerstuk 35 000-XIV, nr. 76](#)). Het gaat in dit overzicht om de resultaten van de inzet tot nu toe en van werk dat onder handen is en in de komende periode nog tot resultaten zal leiden. Via dit overzicht kijk ik terug en trek ik conclusies over wat er nog gedaan moet worden. Dit doe ik op een moment dat veel aandacht uit moet gaan naar de Corona-epidemie, naar hoe we de gevolgen ervan zoveel mogelijk kunnen opvangen en beteugelen en naar hoe we er ons weerbaarder tegen kunnen maken. Hoewel vanaf begin maart ook het werk aan de visie onmiskenbaar is beïnvloed door de pandemie, laat dit overzicht zien dat het realisatieplan dat ik uw Kamer medio 2019 zond op schema ligt: veel van de beoogde 'producten' zijn volgens plan geleverd of zijn nog in uitvoering. De oogst van beleidsresultaten zal in de komende periode daarom rijker zijn. Dat is mooi, maar waar het uiteindelijk om gaat is of de doelen van de kabinetsvisie dichterbij zijn gekomen. Het is nu nog te vroeg om daar definitieve uitspraken over te doen. Toch biedt het resultatenoverzicht voldoende materiaal om een tussenbalans op te maken van waar we nu staan met de realisatie van de visie.

Het is vooral goed om te zien dat de beleidsinspanningen concrete handreikingen hebben opgeleverd voor agrarisch ondernemers die (meer) willen investeren in een toekomstbestendig bedrijf. Daarvan licht ik er een aantal uit:

- het fonds voor jonge boeren (via de borgstelling Vermogensversterkend Krediet);
- de opname van kringlooplandbouw als een van de gronden voor fiscale stimulering (via het instrument MIA/VAMIL);
- meerdere subsidieregelingen gericht op verduurzaming in de veehouderij (marktconcepten en brongerichte maatregelen);
- een nieuwe Subsidiemodule Agrarische Bedrijfsadvisering en Educatie (Sabe) maakt het vanaf het binnenkort mogelijk om individueel of in groepsverband onafhankelijke expertise in te kunnen kopen en kennis te delen;
- om de bodemkwaliteit goed te kunnen meten en volgen is een gestandaardiseerde meetset opgesteld. Dit helpt boeren op weg naar gezonde landbouwbodems;
- boeren en tuinders met een idee of een vraag of die een knelpunt in wet- en regelgeving zien worden ondersteund via het loket 'Doe mee met de omslag naar kringlooplandbouw' en het 'Agroloket';
- de vele praktijkvoorbeelden op het Platform Kringlooplandbouw, als inspiratiebron voor andere ondernemers;
- de leidraad die tuinders kunnen gebruiken als zij bij het benutten van reststromen aanlopen tegen knellende regels;
- de aangepaste pachtvoorwaarden die Staatsbosbeheer in een uitgebreide pilot met boeren hanteert om hun bedrijf natuurinclusief te maken en houden;
- via de taskforce Korte Ketens kunnen ondernemers ketenverkorting versnellen;
- de Boerderij van de Toekomst die praktijkinnovaties ontwikkelt en demonstreert;
- via Regio Deals, het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland (IBP-VP) en de introductie van de experimenteergebieden kunnen agrarisch ondernemers en regionale stakeholders in gebiedsprocessen samenwerken aan nieuwe oplossingen om de omslag naar kringlooplandbouw te kunnen maken.

Het resultatenoverzicht geeft meer informatie over al deze voorbeelden, en maakt inzichtelijk dat er meer op stapel staat.

Ik wil verder wijzen op twee hoofdlijnen die de realisatie van de kabinetsvisie *Waardevol en verbonden* ([Kamerstuk 35 000 XIV, nr. 5](#)) beïnvloeden.

De eerste is dat *de doelen* van de kabinetsvisie in grote delen van de praktijk van land- en tuinbouw, natuur en voedselbedrijfsleven worden onderschreven en leidraad zijn voor het handelen. Dat komt niet doordat het kabinet dat dwingend heeft opgelegd, maar doordat velen het met het kabinet eens zijn over de urgentie en het te bereiken perspectief.

Wat hier bij helpt is dat zowel het werk aan een meer circulaire economie, als het werk aan het klimaatbeleid, krachtige prikkels biedt voor de realisatie van de LNV-doelen. Er bestaat veel steun voor de kernpunten van de visie: het belang van duurzame bodems, drastisch

terugschroeven van het gebruik van externe inputs (kunstmest, krachtvoer, antibiotica, gewasbeschermingsmiddelen, fossiele energie), behoedzamer gebruik van grondstoffen, voorkomen van verspilling, etc.

De tweede hoofdlijn is dat de stikstofproblematiek ook grote invloed heeft op het werk aan de toekomst van landbouw en natuur. De stikstofproblematiek laat zien hoe belangrijk het is om tot een wezenlijk andere omgang met grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen te komen. De LNV-visie biedt hiervoor een richting, maar zonder pijn zal dat niet gaan. We moeten afscheid nemen van werkwijzen die we niet vol kunnen houden en durven investeren in nieuwe werkwijzen die zich nog moeten bewijzen. Wij zitten nu midden in deze moeilijke fase - moeilijk op de eerste plaats voor de agrarisch ondernemers van wie nogal wat gevraagd wordt. Moeilijk ook voor bestuurders bij zowel (semi-)publieke als private organisaties die voor lastige keuzes staan.

Deze twee trends laten de spanning van deze tijd zien: de urgentie om te veranderen is onmiskenbaar groot, en navenant is de pijn en onzekerheid die dat geeft. Toch is er voortgang. In het resultatenoverzicht staan veel kleine-stappen-van-grote-betekenis. Berichten over spanningen en stagnatie krijgen in discussies veel aandacht. Maar ik spreek ook veel ondernemers en organisaties die optimistisch zijn over de trendbreuk waaraan we werken. Een groot deel van de agrarische sector is al enkele jaren met die trendbreuk bezig en werkt al volop aan kringlooplandbouw en alles wat daarbij hoort. De stikstofproblematiek heeft geen streep gezet door het beleid in die richting, integendeel. De belangstelling ervoor in de praktijk van land- en tuinbouw en agroketens groeit alleen maar. Ook om die praktijk heen zie ik weerklank voor de koersverandering die de visie beschrijft: in de wereld van wetenschap en technologie, getuige onder andere de publiek-private samenwerkingen rond circulaire voedselsystemen; in het gemeentelijk en provinciaal bestuur, getuige de visies en investeringsprogramma's; en in internationale verbanden, zie met name de Farm to Fork strategie van de Europese Commissie.

Gezien de fase waarin de realisatie van de visie zich nu bevindt, wil ik de komende periode bij de uitvoering van mijn regierol op minstens zes terreinen (nog) meer nadruk leggen:

- bedrijfseconomisch perspectief voor ondernemers die de omslag naar kringlooplandbouw maken;
- Europese samenwerking rond kringlooplandbouw versterken,
- financieren van stoppers en ondersteunen van blijvers,
- passender maken van regels,
- innovatiemiddelen richten op uitdagers met vernieuwende ideeën en
- de samenwerking versterken tussen partijen die ieder voor zich onvoldoende invloed hebben maar die samen wel de doorzettingsmacht kunnen mobiliseren.

Dé succesfactor achter de vorderingen die gemaakt zijn, is de bereidheid bij velen om samen wegen naar een volhoudbare toekomst in te slaan en daarin concrete resultaten te boeken. Ik zie die bereidheid groeien en dat geeft veel vertrouwen voor de komende periode.

Carola Schouten
Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Eerste resultatenoverzicht realisatieplan

Inleidend

In september 2018 is de visie *Waardevol en verbonden* verschenen. In deze visie heeft het kabinet een perspectief voor landbouw, natuur en voedselkwaliteit geschetst. Een stip op de horizon, waarvan gaandeweg duidelijker wordt hoe dit perspectief in de praktijk ingevuld wordt. Door boeren, tuinders en vissers. Door ondernemers in de rest van de agroketens. Door natuurbeheerders en consumenten, bestuurders, beleidsmakers en ngo's, onderzoekers en adviseurs.

Nog voor de zomer van 2019 heb ik via het realisatieplan *Op weg met nieuw perspectief* aangegeven wat en hoe beleid bijdraagt aan die verdere invulling van het toekomstperspectief, en hoe ik mijn regierol in dit proces wil invullen. Dit plan bevat een breed arsenaal aan beleidsinspanningen, gericht op het bereiken van resultaten.

Zoals ook aangekondigd in het realisatieplan maak ik met enige regelmaat de balans op van waar we staan met het dichterbij brengen van het toekomstperspectief: hoe verloopt de genoemde beleidsinzet? Slagen we er inderdaad in om de visie concreet in te vullen? Sluit het beleid voldoende aan bij de mogelijkheden en belemmeringen die mensen in de praktijk tegenkomen? Zijn de voorwaarden voldoende gunstig voor ondernemers die verdere stappen zetten of willen zetten? Welke veranderingen zien we in de praktijk, stimuleert het beleid die veranderingen voldoende? Boeken we, kortom, voldoende resultaten om er op te mogen vertrouwen dat de visie inderdaad werkt als bron voor de veranderingen die nu en de komende jaren bijdragen aan een meer volhoudbare landbouw?

Dit zijn grote vragen, die gaan over een proces dat vele jaren - meerdere decennia zelfs - beslaat en in veel opzichten ingrijpend zal zijn. Dit eerste resultatenoverzicht zal daarom nog verre van afdoende antwoorden op die vragen kunnen geven. Actuele statistieken over ontwikkelingen in 2019 ontbreken nog, en om te kunnen spreken van trendbreuken zijn cijfers van meerdere jaren nodig. Maar een overzicht als dit zal ons wel moeten helpen om te kunnen bepalen of we gezamenlijk op koers zijn en wat er nog meer en anders moet om op koers te blijven en zo nodig meer tempo te maken. Dit overzicht is daarmee, naast een weergave van gedane arbeid, een plaatsbepaling die richting kan geven aan het verdere werk dat nog gaat komen.

Om deze functie goed tot zijn recht te laten komen is het dienstig om eerst het bredere verband te schetsen waarbinnen het werk aan de visie gebeurt, en ik doel dan vooral op de stappen die gezet worden richting een meer circulaire economie, op de rol van het klimaatbeleid, en hoe er door agrarisch ondernemers en anderen al gewerkt wordt aan de veranderingen die centraal staan in de visie en het realisatieplan. Met dit eerste deel van het overzicht wil ik benadrukken dat de omslag naar kringlooplandbouw in veel opzichten al vóór de visie is ingezet en dat intensieve samenwerking – soms met nieuwe partners, vaak met nieuwe doelen – de motor is van deze verandering.

Zoals zal blijken, zijn de resultaten van de beleidsinzet stuk voor stuk het gevolg van *samenwerking*, van inzet die ook van buiten de overheid komt. Ik leg hier de nadruk op, omdat de stikstofproblematiek deze 'opdracht' tot samenwerking zowel nóg urgenter heeft gemaakt, als heeft bemoeilijkt.

1. Veranderingen zijn al gaande

In economie en de samenleving als geheel ...

Een kernpunt van de visie is de noodzaak om het gebruik van niet-hernieuwbare grondstoffen en van productiemiddelen die de omgeving (water, lucht, bodem) belasten sterk terug te dringen en bij voorkeur geheel te vermijden. Dit is een samenlevingsbrede opgave die niet alleen voor het LNV-beleidsveld geldt; naast de voedsleconomie zullen ook andere economische activiteiten veel minder tot níet belastend moeten worden. Het denken in kringlopen is een uitgelezen manier om het grondstoffengebruik, de productie van afvalstoffen en de omgevingsbelasting sterk terug te dringen - voor de landbouw, het bredere voedselsysteem en de economie als geheel.

Het goede nieuws is dat dit denken al heel lang toegepast wordt, vaak zonder dat we dat bewust hebben aangemerkt als circulair. Denk aan de economische bedrijvigheid rond reparatie (schoenmaker, fietsenmaker, autogarage), de markt voor tweedehandsproducten (kringloopwinkels, marktplaats-platforms) en hergebruik (zoals van glas, papier, plastic). Dergelijke bedrijvigheid neemt toe, wat maakt dat onze economie als geheel van lieverlee meer circulair wordt. Het PBL (*Circulaire economie in kaart*, 2019) becijferde de 'circulaire' werkgelegenheid op 420.000 banen met een totaal van 85.000 circulaire activiteiten. En uit onderzoek van de Europese Commissie blijkt dat Nederland in een aantal opzichten – zoals bij het hergebruik van stadsafval - koploper circulaire economie is binnen de EU (Commissie van de EU, *Evaluatie van de uitvoering van het milieubeleid 2019*, Brussel 2019; SWD(2019) 133 final).

Uit deze bronnen blijkt echter ook dat er nog een lange weg te gaan is naar een economie die zich echt circulair mag noemen. De cijfers over het aantal banen en circulaire activiteiten betreffen maar enkele procenten van het geheel. En de overgrote meerderheid van de activiteiten blijkt gericht te zijn op hergebruik, en niet op andere strategieën zoals het voorkómen van grondstoffengebruik via herontwerp van productie- en consumptieprocessen (circulair ontwerp). Een van de verklaringen hiervoor is dat veel economische prikkels nog het eenmalig gebruik en andere verspilling in de hand werken. Ook zijn veel regels, technologieën en opleidingen geënt op *efficiënt* verbruik in plaats van op *behoudend* gebruik en leunt de Nederlandse economie relatief sterk op wereldwijde handel in goederen en grondstoffen. Daardoor wordt nog weinig geïnvesteerd in systeemvernieuwing en als cruciaal onderdeel daarvan: in het zo noodzakelijke grondig herontwerpen van product- en grondstoffenstromen.

Om die systeemvernieuwing te realiseren heeft het kabinet met honderden bedrijven, ngo's, financiële instellingen, kennisinstellingen, mede-overheden en andere organisaties een Grondstoffenakkoord opgesteld en vervolgens transitieagenda's geformuleerd voor vijf sleutelterreinen: biomassa en voedsel, kunststoffen, maakindustrie, bouw en consumptiegoederen. Het Uitvoeringsprogramma Circulaire Economie 2019-2023¹ geeft uitvoering aan de afspraken en plannen die in deze agenda's zijn gemaakt. Het doel van dit programma – Nederland gebruikt in 2030 50% minder primaire grondstoffen en is in 2050 een economie zonder afval – heeft veel raakvlakken met de visie *Waardevol en verbonden*, dus ook met het werk dat in dit kader uitgevoerd wordt.

De Transitieagenda Biomassa en Voedsel hanteert zes actielijnen om de transitie naar een circulaire economie te versnellen: vergroten aanbod van duurzaam geproduceerde biomassa, optimale verwaarding van biomassa en reststromen tot circulaire, biobased producten, circulair en regeneratief gebruik van bodem en nutriënten, vermindering voedselverspilling, eiwittransitie en *feeding and greening megacities* als Nederlands verdienmodel.

Ik geef mede via het realisatieplan invulling aan de uitvoering van deze actielijnen, die dan ook op verschillende plaatsen in dit resultatenoverzicht terugkomen. Zie bijvoorbeeld het programma landbouwbodems, de eiwitstrategie, Samen tegen Voedselverspilling, en de Routekaart biograndstoffen. De ervaringen met deze transitieagenda en het Rijksbrede programma Circulaire Economie zijn dat de meerwaarde van deze aanpak zit in het organiseren van samenwerking tussen overheden en tussen de vijf sleutelterreinen.

Naast de beweging naar een meer circulaire economie, vormt het klimaatbeleid een bepalende context voor de toekomst van landbouw. Dat beleid heeft immers als doel het verminderen van de klimaateffecten van – onder andere – landbouw en zal ook bij moeten dragen aan het vermogen

¹ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/circulaire-economie/documenten/rapporten/2019/02/08/uitvoeringsprogramma-2019-2023>

van de landbouw om CO₂ vast te houden en om daarmee klimaateffecten op te vangen (met name het waterbergend vermogen). Dit geeft extra urgentie aan het streven naar kringlooplandbouw, vanwege de natuurlijke samenhang tussen vermindering van CO₂-emissies en klimaatadaptatie aan de ene kant en op een volhoudbare manier omgaan met grondstoffen, bodem en natuurlijke organismen aan de andere kant.

Dit beeld van de twee kanten van de klimaatmedaille – de landbouw als probleemhebber en als probleemoplosser – maakt dat ik wil dat de maatregelen die we treffen in balans zijn: we zouden inleveren op het probleemoplossend vermogen van boeren en tuinders als de maatregelen hen te zwaar in de portemonnee gaan treffen, als hun bedrijf daardoor in problemen gaat komen. Omgekeerd zullen we niet kunnen volstaan met maatregelen die alleen de klimaatbufferende werking ondersteunen omdat we in klimaatbelasting nu eenmaal fors terug moeten. Deze balans is delicaat en ik vraag alle betrokkenen begrip daarvoor.

... en in landbouw, natuur en voedsel

Uit de vele gesprekken die ik voer met ondernemers, maatschappelijke organisaties en bestuurders concludeer ik dat de visie *Waardevol en verbonden* weerklank vindt in de praktijk. De teneur is dat alom veel belangstelling is voor kringlooplandbouw en minstens zo belangrijk: dat er op tal van plekken ervaringen mee opgedaan worden en volop geïnnoveerd wordt. Ik licht dit toe aan de hand van een greep uit de vele berichten in de pers die ik in dit licht exemplarisch vind en van een impressie van de 120 praktijkverhalen die inmiddels op het [Platform Kringlooplandbouw](#) zijn verschenen. Ook zie ik deze praktijkvoorbeelden in een meer historische context van de vernieuwing en verbetering die al zo lang gaande is.

Exemplarische berichten

'Circulaire gebiedscoöperatie'

In de provincie Groningen heeft een groep ondernemers zich verenigd in de Gebiedscoöperatie Westerkwartier om een Food Factory' op te zetten: "CO₂-neutrale, regionale voedselproductie met een afvalverwerkingstak, brouwerij, en restaurant" ([Nieuwe Oogst, 15-2-19](#)). Ondernemer Alex Datema legt uit wat hem aan dit plan aantrekt: "Als de Food Factory ons afzet zekerheid biedt en een plus op de prijs, dan zullen zeker meer boeren willen leveren. Het is bovendien goed voor het imago van de land- en tuinbouw." Deze gebiedscoöperatie is volgens het Wageningse universiteitsblad [Resource](#) (7-11-19) een van de drie 'innovatiewerkplaatsen' waar boeren en anderen samenwerken om kringlooplandbouw (verder) te ontwikkelen. De andere twee zijn het Drentse Eytemaheert, een natuurinclusief vleesveebedrijf en sinds 2019 proefbedrijf van Wageningen UR, en het Friese Fjildlab, een netwerk waar boeren kennis uitwisselen over mest en bodembeheer.

'Hak presenteert rode kool met PlanetProof-keurmerk'

In veel agrarische ketens is er een groeiende bereidheid bij afnemers om een meerprijs te bieden aan producenten die meer doen aan duurzaamheid dan wettelijk voorgeschreven. Het onafhankelijke keurmerk 'On the way to Planet Proof' maakt het mogelijk om dit op een transparante wijze te doen. Bodembeheer, biodiversiteit, dierenwelzijn, energie- en watergebruik, (voorkomen van) verspilling van grondstoffen en landschapsbeheer zijn voorbeelden van de criteria die dit keurmerk hanteert. Een van die bedrijven die dit keurmerk hanteert is het bedrijf Hak. Akkerbouwer Wim Straver legt in [De Levensmiddelenkrant](#) (oktober 2019) helder uit waarom hij meedoet: "Alles begint bij de bodem. Dit is misschien wel ons grootste kapitaal en daarom een belangrijk aandachtsgebied binnen de PlanetProof systematiek. Ik ben blij dat mijn zoons de zaak later willen voortzetten en vol gaan voor duurzaamheid. Met PlanetProof kunnen we grote slagen maken en voor grootschalige teelt de nodige duurzaamheidsstappen maken." Naast aardappelen, groente en fruit, is het keurmerk inmiddels ook beschikbaar voor zuivel, eieren, bloemen en bloembollen, en bomen en vaste planten, en een aantal bewerkte producten.

'Circulaire landbouw in optima forma'

Een van de genomineerden voor de [agrarisch ondernemersprijs 2019](#) was de gemengde onderneming Agro Giethoorn, een combinatie van akkerbouw, pluimveehouderij, biogasinstallaties en drogerijen van agrarische restproducten. Het geheel wordt gerund door een team van zo'n 16 mensen. Denken en werken in kringlopen is voor dit bedrijf de kern. "Ondernemer Pieter Winter: 'Wij leveren aardappelen aan de chipsindustrie. Van de verwerker nemen wij restproducten af voor onze biogasinstallatie. Die installatie wekt groene stroom op voor meer dan vijfduizend huishoudens en het eigen bedrijf. Met de restwarmte verwarmen we de pluimveestallen en verhitten we het digestaat dat gedeeltelijk voor eigen gebruik is. De resterende warmte gaat naar

de drogerij waar we agrarische restproducten opwaarderen tot ingrediënt voor hondenvoer. Dit is circulaire landbouw in optima forma.' Een andere kringloop van mineralen en grondstoffen vindt plaats via samenwerking met boeren in de regio. Winter maakt jaarlijks afspraken met veehouders over de levering van maïs en afname van organische mest. Hij ruilt grond met deze boeren waardoor zijn akkerbouwbedrijf een erg ruim bouwplan in de aardappelteelt heeft. Dat is weer goed voor de bodem en hij kan zo het gebruik van bestrijdingsmiddelen verlagen." Hij droomt in het artikel hardop over de mogelijkheid om de vloeibare mestfractie te verwerken tot kunstmest. EU-regelgeving houdt dat nog tegen.

'Inspirende voorbeelden op internationaal toneel'

Op de internationale veehouderijbeurs VIV Asia, in februari 2019, laten vijf pionierende veehouders uit Nederland zien hoe zij werken aan circulaire landbouw. "Stuk voor stuk inspirerende voorbeelden uit de praktijk waarmee circulaire veehouderij uit Nederland internationaal op de kaart wordt gezet", bericht [Nieuwe Oogst](#) (9-2-19) hierover.

'Ronde ketens'

In navolging van het samenwerkingsverband de 'Groene cirkel', dat Wageningen UR, provincie Zuid-Holland en Heineken in 2013 zijn aangegaan om de brouwerijketen klimaatneutraal te maken, is in 2019 ook de 'Groene cirkel Fritesketen' gestart. Wageningen UR, de provincie Zuid-Holland, HAS Hogeschool Den Bosch en Farm Frites werken hier aan een CO2-neutrale keten die net als de brouwerijketen bijdraagt aan een aantrekkelijke, biodiverse leefomgeving. ([AGF.nl](#), 18-3-2019)

'Vruchtbare Kringlopen'

Het vakblad [Melkvee 100plus](#) maakt een inventarisatie van kringlooplandbouw in de praktijk. Het wemelt van de initiatieven, projecten studiegroepen en praktijkvoorbeelden, stelt de auteur vast: "Veel boeren zijn volop bezig met het ontwikkelen en verder doorvoeren van kringlooplandbouw". Het artikel belicht onder andere de Vruchtbare Kringloop Achterhoek, waar zo'n 300 boeren samenwerken om bijvoorbeeld hun mineralenverliezen vergaand terug te dringen.

'Dichtbij veel consumenten'

Na jaren van voorbereiding is het in april van 2019 melkveehouders van de coöperatie Amstelgoed Natuurzuivel gelukt om melk en andere zuivelproducten te gaan leveren aan consumenten in Amsterdam. Deze [Boeren van Amstel](#) hebben de handen ineen geslagen om een korte(re) zuivelketen te kunnen organiseren. De meerprijs die ze hiermee realiseren benutten zij om extensiever te kunnen werken en zo meer ruimte te geven aan weidegang en vooral: weidevogels. Iets zeer vergelijkbaars gebeurt in Midden-Delfland, waar een groep melkveehouders - "allemaal kringloopboeren" - de coöperatie Delflandshof hebben opgericht, die in deze regio levert aan potentieel twee miljoen klanten. ([Boerderij](#), 10-9-2019)

'Natuur en landbouw'

In de Vechtplassen werken acht pachtboeren, Natuurmonumenten en Wij.land al enkele jaren samen in de pilot 'Van pachter naar partner' om de bedrijfsvoering meer circulair en natuur-inclusief te maken. Voor zowel Natuurmonumenten als de deelnemende boeren een spannend initiatief, maar na 3 jaar is er vooral enthousiasme over de bereikte resultaten, blijkt de nieuwe bedrijfsvoering goed uitvoerbaar en economisch aantrekkelijk en hebben meer boeren zich aangesloten. ([Natuurmonumenten.nl](#), 26-6-2019)

'Jongeren willen circulair'

Het opinie-onderzoek dat NAJK samen met KRO-NCRV deed in december 2019 wees uit dat 3 van elke 4 jonge agrariërs "stappen wil zetten richting kringlooplandbouw of daar al mee bezig is". ([Enquête Jonge Boeren](#), dec 2019). Een voorbeeld wordt gegeven in een bericht in [Nieuwe Oogst](#) (29-5-2020), waarin het Markelose gezin Kottelenberg vertelt over hoe zij het melkveehouderij-bedrijf klaar willen maken voor de volgende generatie. Daartoe geïnspireerd door de ideeën van dochter Danique willen haar ouders nu "stap voor stap toewerken naar een circulair bedrijf".

'Minder voedselverspilling'

In 2019 verspilden Nederlanders thuis 34,3 kilo eten per persoon; bijna 7 kilo minder dan in 2016 (41,2 kilo), een daling van 17% in drie jaar tijd. Over de afgelopen 10 jaar is de daling 29%. Dit blijkt uit de monitor voedselverspilling bij huishoudens in Nederland, die ik uw Kamer eerder heb aangeboden ([Kamerstuk 2019D38938](#)). De toegenomen aandacht voor voedselverspilling met de lancering van de campagne #Verspillingsvrij en alle andere initiatieven om voedselverspilling tegen te gaan hebben ongetwijfeld een rol gespeeld bij de daling. ([Milieucentraal](#), 3-10-2019)

'Reststromen verwaarden'

Net als in de economie als geheel slaagt de voedselindustrie er steeds beter in om reststromen te hergebruiken. Iconisch is de Verspillingsfabriek in Veghel, die in 2019 zo'n 500.000 kilo groentes uit reststromen heeft 'gered' door ze te verwerken tot soepen en sauzen, aldus [Nieuwe Oogst](#) (23-12-2019). De fabriek werkt hiertoe nauw samen met bedrijven in de retail en de horeca. Ook in de veehouderij is er toenemende belangstelling voor het gebruik van reststromen uit de consumentenmarkten, ter (verdere) vervanging van voedergranen. Mede om die reden heeft de Nevedi versterkte ketensamenwerking onderdeel gemaakt van haar visie 'Voer voor nieuwe markten'. De volgende stap om verliezen verder te kunnen verminderen is – zoals Toine Timmermans het verwoordt – “om aan het begin van de keten al te bedenken wat je gaat produceren en alle grondstoffen, inclusief de reststromen, een bestemming te geven.”

'Provincies investeren in kringlooplandbouw'

In alle provincies zijn er – vaak al vele jaren geleden – [netwerken ontstaan van agrarisch ondernemers](#) die volop werken aan kringlooplandbouw. Veel provinciebesturen hebben ook eigen beleid ontwikkeld om ondernemers verder te helpen kringlopen zoveel mogelijk te sluiten. De provincie Limburg maakte begin van het jaar bekend €20mln vrij te willen maken voor boeren die over willen stappen naar een vorm van kringlooplandbouw. Gedeputeerde Mackus: “De samenleving vraagt nu om meer in kringlopen te produceren, met minder impact op de omgeving” ([Nieuwe Oogst](#), 10-1-2020). Meer recent heeft de Provinciale staten van Overijssel besloten om €6mln te investeren in manieren om kringlooplandbouw in de praktijk te realiseren ([OpinieInSallend](#), 27-5-2020). Het maakt onderdeel uit van de ambitie van de provincie, aldus gedeputeerde Ten Bolscher, om te komen tot “een duurzame voedselproductie, een circulaire economie, de energietransitie en een klimaatbestendige samenleving.” En in juni kwam de publieksversie van de 'koersnotitie Agrifood' van de provincie Gelderland uit, getiteld [Toekomst voor de Gelderse boer](#). Om tot “een natuurinclusieve productie en een gesloten kringlooplandbouw te komen” wil de provincie investeren in innovaties om de ontwikkelkansen van de landbouw te vergroten, in het bieden van ruimte (letterlijk en figuurlijk) om de omslag mogelijk te maken, en in het op orde krijgen van de financieel-economische voorwaarden daarvoor

Portretten van bedrijven in verandering

Op het [Platform Kringlooplandbouw](#), dat ik tijdens de eerste Staat van de Kringlooplandbouw in september 2019 heb gelanceerd, staan inmiddels bijna 70 verhalen (in teksten en beelden) over verschillende soorten agrarische ondernemers die in meer of mindere mate actief de transitie naar kringlooplandbouw doormaken. Deze verhalen geven een beeld van de veranderingen die zich in de land- en tuinbouw voltrekken, en van de drijfveren en het ondernemerschap daarachter. Voor een overzicht van de beweging die gaande is in de land- en tuinbouw bieden de verhalen daarom, net als de vele nieuwsberichten, waarvan hierboven een uitsnede is gegeven, een goede ingang.

Zo blijkt uit de verhalen dat bedrijfsovername in veel gevallen de aanleiding is voor de keuze om in te zetten op meer duurzame, veelal expliciet meer circulaire bedrijfsvoering. Bodembeheer is heel vaak een *trigger* om naar de heersende opvattingen en processen te kijken, terwijl bij veehouders de eerste stappen vaak gezet worden op het gebied van diervoeder (reststromen) en het terugdringen van antibioticagebruik. Dat blijkt duidelijk uit bijvoorbeeld de verhalen over Boer Ruud (varkenshouder uit Noord-Limburg) en het in Nederland en België opererende Natuurvlees. Kruidenrijke bloemenranden inzaaien is een erg populaire en toegankelijke manier om de eerste schreden op het pad van kringlooplandbouw te zetten, waarbij bijvoorbeeld Jan Ottens in De Peel er goed in slaagt ook de burgers uit de omgeving te betrekken.

De verhalen laten ook zien dat de omslag naar kringlooplandbouw niet per definitie leeftijdsgebonden is. Wat wel duidelijk naar voren komt, en dat is ook logisch, is dat de jongere boer ambitieuzer, en misschien zelfs fanatieker is in zijn of haar poging het bedrijf (meer) toekomstgericht te maken. Maurits en Jessica Tepper zijn voorbeelden van twee jonge Drentse ondernemers die zonder concessies voorwaarts denderen. Bollenteler John Huiberts uit Noord-Holland is net zo gedreven, maar wordt door de wereld om hem heen (afnemers van bloembollen) nog maar beperkt gestimuleerd in zijn voortgang. In Pijnacker zetten de gebroeders Duijvenstein ook veel breder in. De tomatenteelt maakt onder andere gebruik van overtollige CO2 van Shell, opgevangen regenwater en aardwarmte. De tomaten worden geleverd in biowaste verpakkingen.

Opvallend aan de verhalen op het platform is dat kennisdeling vooral informeel plaatsvindt. Gelijkgestemden zoeken elkaar op en delen kennis, buren praten over waar ze mee bezig zijn. Dezelfde John Huiberts praat met veel gevoel over zijn *kaartclubje* waar gangbaar, biologisch, weerstand en visie gebroederlijk ervaringen en meningen delen. Formele momenten zijn er veel minder, maar onderzoeksresultaten zijn voorname bronnen van kennis voor zowel Arnold van Woerkom als de wetenschappelijk ingestelde Groningers Peter Harry Mulder met zijn vrouw Eline Ringelenberg en de al genoemde Teppers op Eytemaheert. Het delen van hun eigen kennis aan andere agrariërs is zonder uitzondering een grote wens. Jacob van den Borne is daarin het meest uitgesproken. Hij is van zins een omgeving te creëren waarin studenten uit binnen- en buitenland stage kunnen komen lopen in het Brabantse Reusel. Intern gehuisvest en in samenwerking met verschillende opleidingsinstituten.

Het bredere perspectief

De vele voorbeelden uit de praktijk laten zien dat kringlooplandbouw allerm minst nieuw of louter toekomstmuziek is, en dat hier al veel ervaring mee is opgedaan. Ze laten ook zien dat deze manier van werken gezien kan worden als een volgende fase in een verduurzamingsproces dat in de jaren '90 is ingezet: een gestage vermindering van het gebruik van niet-hernieuwbare en schaarse grondstoffen en van inputs die bij overmatig gebruik schade toe kunnen brengen aan natuur en milieu. Zo is de Nederlandse land- en tuinbouw in de afgelopen 30-35 jaar fors minder kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen en – in de afgelopen 15 jaar ook beduidend minder - antibiotica gaan gebruiken.² Deze prestatie is het gevolg van het optimaliseren van de bedrijfsvoering, van de toepassing van nieuwe technieken en het verspreiden van kennis en ervaringen onder boeren en adviseurs.

Terugkijkend moet ook vastgesteld worden dat aanscherping van beleid op het gebied van milieu en dierenwelzijn - in combinatie met de voortdurende druk om de kostprijs te verlagen door stapeling van technische maatregelen en gebruik van inputs en hoge grondprijzen - heeft geleid tot meer kapitaalintensieve bedrijven. Er is een voortdurende druk op de kostprijs, die zich vertaalt in lagere prijzen; niet in hogere marges voor de boer, want aanpassingen in bedrijfsvoering laten zich eenvoudig kopiëren. Tegelijkertijd zien we dat verder optimaliseren tegen grenzen aanloopt en dat een landbouw die géén of bijna geen kunstmest, krachtvoer, gewasbeschermingsmiddelen en antibiotica gebruikt een wezenlijk andere bedrijfsvoering vergt én noopt tot andere samenwerkingen binnen en buiten de landbouw.

Er zijn boeren die zich hebben onttrokken aan de kostprijs-logica en die een meer extensieve, biologische of multifunctionele bedrijfsvoering hebben gerealiseerd. Maar de omvang en betekenis van deze alternatieve routes is (nog) beperkt. De vele praktijkervaringen die inmiddels zijn opgedaan met vormen van kringlooplandbouw bewijzen niettemin dat andere keuzes heel goed mogelijk zijn en veel belofte voor de toekomst inhouden. In de aanloop naar de visie *Waardevol en Verbonden* kwam dit signaal uit de praktijk voortdurend naar voren: veel boeren bewandelen al de weg naar een volhoudbare toekomst voor de landbouw, en die weg bestaat uit een zeer behoedzaam, volhoudbaar gebruik van kritische productiemiddelen, in plaats van een op maximale efficiëntie gericht, maar eindelijk verbruik ervan. Hun werkwijze maakt het ook mogelijk om als Nederlandse landbouw een stevige bijdrage te leveren aan reductie van broeikasgassen. Ook wijst de praktijk uit dat boeren die oog hebben voor het zoveel mogelijk sluiten van kringlopen, investeren in de kwaliteit van de bodem en in de functionele biodiversiteit, maar ook in een aantrekkelijke leefomgeving en in samenwerking in de regio. Belangrijk is dat hierdoor vaak zodanig op kosten wordt bespaard, dat sprake is van een economisch gezonde bedrijfsvoering met een redelijk inkomen voor de boer.

---

² WUR/CBS concludeert in een overzichtsstudie: "De sector is er sinds 1995 in geslaagd om flinke groei van de productie gepaard te laten met gaan met een aanzienlijke verduurzaming: bij verschillende milieuthema's is forse winst geboekt. De milieu-, energie, en grondstoffenproductiviteit is voor bijna alle indicatoren substantieel tot sterk verbeterd. Zo zijn er forse stappen gezet in de reductie van luchtvervuiling voor diverse stoffen en in het gebruik van grondstoffen, energie en water. Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat de meeste verduurzaming in de jaren 90 en 00 plaatsvond. Mogelijk is het laaghangende fruit nu wel geplukt. Verder geldt dat de indrukwekkende verbetering in jaarlijkse stromen en van de productiviteit nog geen garantie is dat de natuurlijke assets, bodem, water, lucht, natuur en milieukwaliteit overal op het gewenste niveau zullen komen." (Jukema, G.D., P. Ramaekers en P. Berkhout (Red.), 2020. De Nederlandse agrarische sector in internationaal verband. Wageningen/Heerlen/Den Haag, WEcR en CBS, Rapport 2020-001)

2. Resultaten beleidsinzet voor visie LNV

De ruim 100 beleidsinspanningen die het realisatieplan bevat, zijn inmiddels alle opgepakt. Een flink aantal daarvan heeft sinds het midden van 2019 tot nu tot resultaten geleid in de zin dat de beleidsinspanning 'geleverd' is volgens plan. Het is te vroeg om te kunnen bepalen of deze inspanningen daadwerkelijk hebben bijgedragen tot het realiseren van de doelen van de visie, maar de 'veranderlogica' achter het merendeel van de beleidsinzet geeft vooralsnog voldoende vertrouwen dat de inzet hiermee bijdraagt aan de gestage bewegingen die in het voorgaande zijn geschetst. Die logica is in een notendop dat alle stappen, groot en klein, ongeveer in dezelfde richting gaan en het beleid hiervoor de voorwaarden telkens verbetert. Wat mij ook optimistisch maakt is dat *alle* resultaten die hier worden belicht, bestaan uit samenwerkingen tussen overheden, ondernemers, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen.

Wat zijn dan die resultaten, wat is er met de beleidsinzet van het realisatieplan gebeurd? In dit deel schets ik wat er in 2019 en 2020 terecht is gekomen van die inzet, en wat er van het werk dat in uitvoering is, in het komende jaar nog te verwachten is aan resultaten.

Ten behoeve van de overzichtelijkheid presenteer ik de (80) beleidsresultaten eerst beknopt in een tabel. De inhoud van de resultaten licht ik daarna kort toe. Vanwege de veelheid aan beleidsinspanningen, zijn deze onderverdeeld in negen hoofdpogaven, die sterk geënt zijn op zowel de visie als het realisatieplan.

Resultaten van beleidsinzet realisatieplan (2019-2020)

Hoofdpogave	Gerealiseerd	In uitvoering
<i>Versterken verdienvermogen</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Rapport Taskforce Verdienvermogen ✓ Openstelling jonge-boerenfonds ✓ Via fiscale regelingen budget voor initiatieven rond kringlooplandbouw ✓ Regeling ter stimulering van innovatie voor duurzame marktconcepten veehouderij 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Ondernemerschapsagenda ○ Wetsvoorstel nieuw pachtbeleid in consultatie ○ Wetsvoorstel Samenwerking ○ Bekendmaking eerste resultaten agromonitor ACM ○ Wetsvoorstel oneerlijke handelspraktijken beschikbaar voor Tweede Kamer ○ Aanpak duurzame agrofianciering
<i>Concretiseren kringlooplandbouw</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Team Reststromen ✓ Pilot gebruik van nitraatapp ✓ Gestandaardiseerde meetset bodem ✓ 1ste Bodemtop ✓ Verduurzamingsplannen veehouderij ✓ Leidraad gebruik van reststromen in tuinbouw ✓ Programma Groene Veredeling ✓ Saneringsregeling varkenshouderij ✓ Routekaart nationale biograndstoffen ✓ Regiegroep Veenweide ✓ Veenplan ✓ Regelingen voor stalinnovaties en andere klimaat- en kringloopgerichte innovaties 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Uitvoeringsprogramma Toekomstvisie Gewasbescherming ○ Nieuw glastuinbouwconvenant ○ Contouren nieuw mestbeleid ○ Actualisatie EU-biotechnologiewetgeving ○ Proefneming Kritische prestatie-indicatoren ○ Kringlooplandbouw-scan/Inspiratiewijzer ○ Kunstmestvervanging uit dierlijke mest onder categorie kunstmest ○ Uitwerking Nationaal programma Landbouwbodems ○ Ketenaafspraken over gebruik reststromen ○ Nationale eiwitstrategie ○ Positie van het dier in de kringlooplandbouw
<i>Waardering voor voedsel vergroten</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Taskforce Korte ketens ✓ Lancering #Verspillingsvrij-logo en resultaten Food Waste Challenge op de Horecava ✓ Campagne 'Over de datum?' 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Afspraken met supermarkten over bijdrage aan kringlooplandbouw ○ Nationale handelsmissie ○ Aanpak top-10 belemmerende regels voedselverspilling
<i>Toekomst visserij borgen</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Advies duurzame kottervisserij ✓ Noordzee-akkoord ✓ Meervoudig gebruik Noordzee 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Actieplan Toekomstbestendig Visserijbeheer IJsselmeergebied ○ Black box garnalenvisserij ○ Verduurzaming mosselsector

Hoofdpogave	Gerealiseerd	In uitvoering
<i>Verbeteren natuur en biodiversiteit</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Samenwerking Deltaplan Biodiversiteitsherstel ✓ Onderzoeksbudget voor Deltaplan Biodiversiteitsherstel ✓ 7de Contract natuurinclusieve landbouw (SBB) ✓ Pilots landschapsinclusieve landbouw 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Aanpak stikstof ○ Programma Natuur ○ Stimulering landschapselementen en agroforestry ○ Stimuleren samenwerking rond biodiversiteit ○ Bossenstrategie
<i>Internationale strategie richten</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Oprichting internationaal onderzoeksnetwerk Circular Food Systems ✓ Strategie EU-agenda gedeeld met Europese Commissie ✓ Start Netherlands Food Partnership ✓ Afwegingskader veterinaire en fytosanitaire markttoegang derde landen 	<ul style="list-style-type: none"> ○ IMVO-convenant land- en tuinbouw ○ NW-Europese conferentie duurzame veehouderij ○ Nationaal strategisch plan nieuw GLB
<i>Versterken brede welvaart in de regio</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Regio Deal natuurinclusieve landbouw ✓ Experimenteerruimte gecreëerd via pilots 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Samenwerken in 15 IBP-VP gebieden ○ Meer experimenteerruimte voor kringlooplandbouw ○ Regio Deals
<i>Kennis en innovatie richten</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kennis- en innovatieagenda landbouw, water en voedsel ✓ Boerderij van de Toekomst van start 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Publiek-private samenwerkingen ○ Stimulansen voor kennis en innovatie op het boeren erf ○ Missiegedreven onderzoek ○ Investeringsregeling Precisielandbouw
<i>Algemene randvoorwaarden op orde</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ 1ste Staat van de Kringlooplandbouw ✓ Platform Kringlooplandbouw ✓ Agroloket ook voor knellende regels rond kringlooplandbouw 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Campagne voor boeren en tuinders ○ Raamwerk monitoring kringlooplandbouw v1.0 ○ Aanpak wet- en regelgeving ○ Mede-eigenaarschap bedrijven en maatschappelijke organisaties ○ 2de Staat van de Kringlooplandbouw

Resultatenoverzicht naar hoofdpogaven

Zowel de visie als het realisatieplan benadrukken dat er veel stappen nodig zijn om te komen tot een voedselsysteem dat voldoende toegerust is voor de toekomst. Dat geldt ook voor de veelheid aan resultaten van de beleidsinspanningen die in de voorgaande tijdlijnen zijn opgenomen. Onderstaand heb ik die resultaten toebedeeld aan negen hoofdpogaven - de cruciale voorwaarden waaraan voldaan moet worden om de omslag naar kringlooplandbouw mogelijk te maken. Beleid dwingt een omslag niet af, maar kan wel de omstandigheden zó maken dat deze voor velen een aantrekkelijk, haalbaar perspectief wordt.

1. Verbeteren verdienvermogen om omschakeling mogelijk te maken

Boeren, tuinders en vissers zijn hardwerkende ondernemers en verdienen een solide positie in de keten. Hun economisch perspectief moet hersteld worden: het perspectief dat stoelt op de combinatie van kostprijsverlaging en intensivering van lieverlee inruilen voor een perspectief dat stoelt op waardevergroting en behoedzaam gebruik van grondstoffen en andere natuurlijke hulpbronnen. Dit moet hen een goed inkomen opleveren en het vooruitzicht dat zij hun bedrijf aan een volgende generatie kunnen overdragen.

Gerealiseerd:

- *Rapport Taskforce Verdienvermogen*

De taskforce heeft meerdere aanbevelingen gedaan waarmee ik aan de slag ben ([Kamerstuk 32 670, nr. 168](#)). Deze aanbevelingen raken aan de volle breedte van mijn beleidsagenda – het toekomstige verdienvermogen van boeren, tuinders en vissers is een belangrijke voorwaarde voor

de gewenste transitie. Verschillende in dit overzicht genoemde acties en resultaten staan dan ook in dit teken en vormen onderdeel van de nieuwe ondernemerschapsagenda die ik na de zomer zal presenteren (zie 'In uitvoering').

- *Via fiscale regelingen is budget vrijgemaakt voor initiatieven rond kringlooplandbouw*
In het fiscale stimuleringsinstrument MIA/VAMIL is extra budget vrijgemaakt voor duurzame initiatieven, waaronder [kringlooplandbouw](#). Op de Milieulijst 2020 staan nu extra mogelijkheden die bijdragen aan de kringlooplandbouw en het optimaal benutten van reststromen. De landbouwsector kan in 2020 gebruikmaken van een aantal generieke codes, waar dat voorheen niet het geval was.
- *Jonge-boerenfonds*
Op 1 januari 2020 is de borgstelling Vermogensversterkend Krediet (VVK) in werking getreden als nieuwe subsidiemodule van de Borgstelling MKB-landbouwkredieten ([Kamerstuk 35 000-XIV, nr. 99](#)). Hiermee ontstaat voor jonge boeren meer financiële ruimte om in de periode direct na een bedrijfsovername te investeren in duurzame bedrijfsontwikkeling in lijn met de LNV visie. In totaal is €75 mln. beschikbaar.
- *Regeling ter stimulering van innovatie voor duurzame marktconcepten veehouderij*
In april 2020 is een [subsidieregeling geopend](#) voor technologische innovaties die bijdragen aan verduurzaming en het verdienvermogen van veehouders ter grootte van 1,35 miljoen euro per jaar (2020-2022). Daarnaast is 1,5 miljoen euro voor 2020-2022 beschikbaar om duurzaamheidscoaching aan te bieden aan veehouders en bedrijven in de afzetkanalen.

□ In uitvoering:

- *Ondernemerschapsagenda*
Als overkoepelend antwoord op de analyse en aanbevelingen van de Taskforce Verdienvermogen, presenteer ik na de zomer een agrarische ondernemerschapsagenda. Deze agenda heeft als doel om economisch perspectief te bieden in de transitie naar kringlooplandbouw. Hij is opgebouwd uit de volgende vier pijlers: (i) het stimuleren van (nieuw) ondernemerschap, (ii) het belonen van publieke diensten, (iii) het versterken van de marktmacht van agrariërs en (iv) het bevorderen van een gelijk speelveld. Het is een brede agenda waar verschillende van de in dit document genoemde acties en resultaten onder vallen.
- *Wetsvoorstel nieuw pachtbeleid in consultatie*
Een nieuw pachtbeleid moet ertoe bijdragen dat pachtende boeren kunnen investeren in het bedrijf en de bodem, en dat (jonge) boeren meer mogelijkheden krijgen om via pacht een gezond bedrijf op te bouwen. Onder meer door de coronacrisis heeft het dossier vertraging opgelopen en is de verwachting dat het wetsvoorstel niet eerder dan in de eerste helft van 2021 kan worden geconsulteerd.
- *Wetsvoorstel Samenwerking beschikbaar*
Van 22 juli tot 19 augustus 2019 is de voorgestelde wijziging van de Mededingingswet om de bijzondere positie van de landbouw- en visserijsector te verduidelijken en te expliciteren via internet geconsulteerd. Na de zomer 2020 wordt het wetsvoorstel aan de Raad van State aangeboden. Verwacht wordt dat de Raad van State haar advies eind 2020 uitbrengt.
- *Bekendmaking eerste resultaten agro-nutrimonitor ACM*
In 2019 is de Autoriteit Consument en Markt (ACM) gestart met de monitor prijsvorming in de voedselketen (agro-nutrimonitor). De monitor laat per schakel zien welke prijs ondernemingen betaalden voor inkoop van een product en wat de verkoopprijs is. De monitor gaat ook de verschillen in prijsopbouw beschrijven tussen een aantal reguliere producten en de duurzame variant daarvan. De monitor dient ter ondersteuning van de dialoog met en tussen ketenpartijen over dit onderwerp, en biedt de overheid aanknopingspunten om eventueel gericht beleid te voeren. De verwachting is dat de ACM in oktober 2020 de eerste resultaten zal publiceren.
- *Wetsvoorstel oneerlijke handelspraktijken beschikbaar voor Tweede Kamer*
Van 8 juli tot en met 1 september 2019 is het wetsvoorstel Oneerlijke handelspraktijken in de landbouw- en voedselvoorzieningsketen via internet geconsulteerd. Het wetsvoorstel moet uiterlijk 1 mei 2021 gepubliceerd zijn en 1 november 2021 in werking treden. Het wetsvoorstel is 18 juni 2020 aan de Raad van State aangeboden en gestreefd wordt om het wetsvoorstel in het eerste kwartaal van 2021 aan de Kamer aan te bieden. Het voorstel gaat een zestiental handelspraktijken verbieden die een negatieve invloed hebben op innovatie, investeringen en ontwikkeling van

economisch vitale bedrijven. De ACM wordt aangewezen als verantwoordelijk toezichthouder. Ook wordt de wettelijke mogelijkheid gecreëerd om een geschillencommissie aan te wijzen waar boeren terecht kunnen voor laagdrempelige en onafhankelijke geschilbeslechting.

- *Aanpak duurzame agrofinanciering gereed*

Het doel van de aanpak duurzame agrofinanciering is om boeren en tuinders te helpen die de omslag naar een meer circulaire bedrijfsvoering willen maken. Hiervoor worden de huidige financieringsinstrumenten onder de loep genomen en gesprekken gevoerd met banken en andere financiers, zoals Groenfonds en Invest-NL, over hun financieringsvoorwaarden. Daarnaast worden de behoeften aan en mogelijkheden voor een risico- en investeringsfonds in kaart gebracht. Ik verwacht de aanpak eind 2020 met de Tweede Kamer te kunnen delen.

2. Concretiseren van kringlooplandbouw

Het realiseren van kringlooplandbouw is een omvangrijke opgave en vergt een omschakeling in het gehele agrocomplex. Deze omschakeling is nodig voor een toekomstbestendige landbouw in Nederland en om de volgende generatie te laten delen in een duurzame toekomst. De urgentie hiervan wordt bevestigd door actuele ontwikkelingen met forse consequenties, zoals de afspraken in het klimaatakkoord en de stikstofproblematiek. Het perspectief van kringlooplandbouw, waarin emissies brongericht worden aangepakt en waarin de kringlopen worden gesloten, is daarom van des te groter belang. Maar er is nog veel ontwikkelwerk en andere concretisering nodig.

Gerealiseerd:

- *Duurzaam bodembeheer: Gestandaardiseerde meetset bodem vastgesteld*

Voor het onderbouwd kunnen meten en volgen van de bodemkwaliteit (chemisch, fysisch en biologisch) is in opdracht van het ministerie van LNV een gestandaardiseerde meetset (1.0 versie) opgesteld door de WUR. Deze is [gepubliceerd in juli 2019](#). De meetset wordt toegepast bij de nulmeting van de Nederlandse landbouwbodems die momenteel wordt uitgevoerd. De meetset wordt eveneens toegepast in praktijkpilots.

- *Eerste bodemtop*

Op 11 september 2019 heeft de eerste Nationale Bodemtop plaatsgevonden. Het was een energieke dag met meer dan 400 boeren, onderzoekers, beleidsmedewerkers, onderwijzers en mensen werkzaam bij verschillende ketenpartijen. Actuele wetenschappelijke inzichten uit de Publiek-Private Samenwerkingen Beter bodembeheer en Slimmer Landgebruik zijn gedeeld in kennissessies over organische stof, verdichting en bodemleven. Betrokkenen konden meedenken en praten over diverse acties van het Nationaal Programma Landbouwbodems ([Kamerstuk 30 015, nr. 58](#)) en zijn door de onafhankelijke trekker Jan Jacob van Dijk uitgedaagd om gezamenlijk tot verdere inspanningen te komen. Eén van de uitdagingen voor de ketenpartijen is om duurzaam bodembeheer economisch aantrekkelijk te maken. Onder leiding van Van Dijk worden daartoe bijeenkomsten georganiseerd met diverse ketenpartijen. In 2020 zal de bodemtop online plaatsvinden.

- *Team Reststromen gestart*

Sinds de zomer van 2019 is het Team Reststromen van start dat ondernemers helpt bij het wegnemen van belemmeringen bij het duurzaam gebruik van reststromen. Het team werkt hierin samen met het Versnellingshuis Circulaire Economie. Belemmerende regels liggen vaak op het verantwoordelijkheidsgebied van diverse ministeries en qua vergunningverlening en handhaving is dit vaak regionaal. Om ondernemers daadwerkelijk verder te kunnen helpen is gezamenlijk optrekken van overheden essentieel.

- *Start pilot gebruik van nitraatapp*

Eind 2018 is, als onderdeel van het zesde actieprogramma Nitraatrichtlijn, een gedragsinterventie ontwikkeld gericht op akkerbouwers en vollegrondsgroenten-telers op zuidelijk zand- en lössgrond. Door goed te kijken naar de prikkels die van invloed zijn op het gedrag van de boer is een aanpak ontwikkeld waarin de zogenaamde 'nitraatapp' centraal staat: een app die, in combinatie met meetstrips, de boer de mogelijkheid geeft om op een laagdrempelige manier het nitraatgehalte te meten op de eigen percelen, zodat inzicht kan ontstaan in de gevolgen van het eigen handelen. De pilot startte met twee 'meetdagen' in juni 2019 waar (30) akkerbouwers en vollegrondsgroentetelers, onder begeleiding van experts, op het bedrijf van een collega

nitraatmetingen hebben gedaan. Tijdens de [Agrarische Dagen](#) in september 2019 in Someren - de grootste landbouwbeurs in Zuid-Nederland met naar schatting 12.000 bezoekers – zijn demonstraties verzorgd met de nitraatapp. De ervaringen uit de pilot worden onderdeel van het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer, waar in een kennisprogramma bij een grote groep agrariërs de verbinding wordt gelegd tussen kennis en handelingsperspectief.

- *Leidraad gebruik van reststromen in de tuinbouw gereed*

Er is een [leidraad beschikbaar](#) gekomen voor tuinders over hoe om te gaan met knellende regelgeving en circulair toepassen van reststromen. De leidraad laat aan de hand van een aantal voorbeelden zien met welke juridische aspecten initiatiefnemers op dit gebied te maken krijgen en hoe zij daarmee om kunnen gaan. Ter stimulering van nieuwe circulaire toepassingen van reststromen uit de tuinbouw is een [Start-up in Residence challenge](#) geopend die gericht is op een biobased, modulair en circulair bouwsysteem voor het entreegebouw van de Floriade.

- *Verduurzamingsplannen veehouderij gereed*

Per veehouderijsector zijn afspraken gemaakt over een integraal pakket aan doelen om verduurzaming en de omslag naar kringloop landbouw te realiseren, inclusief de emissiereductie (waaronder broeikasgassen en ammoniak). Vanuit het klimaatakkoord is hiervoor t/m 2030 €252 mln. beschikbaar. De Kamer is inmiddels geïnformeerd ([Kamerstuk 28 973, nr. 218](#)). De sectoren zijn gestart met de implementatie van hun plannen. Ik informeer uw Kamer later dit jaar over de voortgang van het programma Duurzame Veehouderij – inclusief de implementatie van de sectorplannen – en over de wijze waarop ik die voortgang de komende jaren wil monitoren.

- *Programma Groene Veredeling voortgezet*

Dit programma richt zich op onderzoek naar de veredeling van gewassen voor low input land- en tuinbouw, zodat gewassen minder afhankelijk zijn van gewasbeschermingsmiddelen of hoge mestgiften, en beter aangepast zijn aan veranderende klimaatomstandigheden. In beginsel heeft het programma een looptijd van 10 jaar (vanaf 2020), met na 5 jaar een evaluatie met go/no go. Zoals ik heb aangegeven in een Kamerbrief ([Kamerstuk 35 300-XIV, nr. 9](#)) zal het programma, gezien het publiek-private karakter ervan, in overleg met de betrokken partijen worden onderbracht bij het missiegedreven innovatiebeleid van het thema Landbouw, Water en Voedsel.

- *Saneringsregeling varkenshouderij open*

De subsidieregeling sanering varkenshouderijen (Srv) is opengesteld op 25 november 2019. Varkenshouders konden een aanvraag indienen t/m 15 januari 2020. Er hebben 502 varkenshouders gereageerd met een aanmelding, aanzienlijk meer dan verwacht. Vanaf 16 januari jl. is het proces gestart voor berekening van de geurscore en het controleproces bij RVO om te bezien welke aanmelders ook aan de vereisten van de Srv voldoen. Over de huidige stand van zaken is de Kamer geïnformeerd op 10 jun jl. ([Kamerstuk 28 973, nr. 238](#)).

- *Routekaart nationale biograndstoffen gereed*

Zoals ook gemeld in de Kamerbrief van juli 2019, wordt in het Klimaatakkoord ingezet op het vergroten van de beschikbaarheid en gebruik van nationale biomassa ([Kamerstuk 32 813, nr. 375](#)). Hiertoe is in juni jl. een [Routekaart nationale biograndstoffen](#) opgesteld door partijen van de tafel Landbouw en landgebruik, met inachtneming van de doelen zoals gesteld in de LNV-visie *Waardevol en Verbonden*. Deze Routekaart geeft inzicht in wegen om betere benutting en vergroting van het binnenlands aanbod duurzame biograndstoffen te bereiken.

- *Regiegroep Veenweide van start*

Het Klimaatakkoord van 28 juni 2019 benoemde de Regiegroep Veenweide als het centrale orgaan in de klimaatopgave Veenweiden. De regiegroep faciliteert en verbindt, stuurt op het gezamenlijk behalen van de doelstelling, stuurt het onderzoeksprogramma veenweide aan, agendeert mogelijke knelpunten in bijvoorbeeld regelgeving en beschikbare middelen, bewaakt de afstemming met andere relevante processen (Nationaal Deltaprogramma, Europese regelgeving), en adviseert het Interbestuurlijk Overleg (rijk, provincies, waterschappen en VNG) waar de besluitvorming plaatsvindt. De regiegroep zal zo'n twee maal per jaar bij elkaar komen, onder voorzitterschap van gedeputeerde Hanke Bruins-Slot (Utrecht). Deelnemers op hoog-ambtelijk niveau zijn provincies, IPO, LNV (namens het rijk), Unie van Waterschappen, VNG, LTO, Boeren Natuur, NZO, Natuurmonumenten, Landschappen.nl, Natuur- en milieufederaties, Rabobank. De regiegroep is dit voorjaar gestart.

- *Veenplan opgesteld*

Samen met andere overheden en stakeholders is onlangs een veenplan opgesteld dat inzicht moet bieden in handelingsperspectieven/oplossingen voor de veenweideproblematiek. Het veenplan zal tevens de in het klimaatakkoord gemaakte afspraken uitvoeren, waarvoor €276 mln. beschikbaar is t/m 2030, waarvan €100 mln. in 2020 en 2021. Het veenplan, waarover ik uw Kamer op 13-7-2020 heb geïnformeerd ([Kamerstuk 32813, nr.562](#)), biedt kansen om de stikstofdepositie te verlagen.

- *Verduurzaming veehouderij: regelingen voor stalinnovaties en andere klimaat-en kringloopgerichte innovaties gereed*

De Subsidiemodules brongerichte verduurzaming stal- en managementmaatregelen (Sbv) is gericht op brongerichte en integrale emissiereductie. Er zijn twee modules: innovatie en investering. De innovatiemodule ziet op onderzoek naar en ontwikkeling van het gebruik van innovaties en managementmaatregelen en is op 19 mei 2020 gepubliceerd en per 25 mei opengesteld tot en met 1 juli. De investeringsmodule heeft als doel het aanschaf- en gebruiksklaar maken van nieuwe bewezen innovaties. Deze module is eerst, per 1 juli tot en met 31 augustus, opengesteld voor ondernemers in de pluimveehouderij. Er is in totaal €60 mln. uit de middelen van het regeerakkoord (envelop warme sanering) en €112 mln. vanuit de klimaatmiddelen beschikbaar. Daarnaast wordt €280 mln. gereserveerd voor de periode 2023-2030 voor de aanscherping van emissienormen, zoals aangegeven in de Kamerbrief van 24 april 2020 ([Kamerstuk 35 334, nr. 82](#)). Dit bedrag dient ter ondersteuning bij benodigde aanpassingen van bestaande en nieuwe stallen. Er wordt ingezet op integrale verduurzaming van de veehouderij, waarbij reductie van meerdere emissies zoals ammoniak, broeikasgassen en fijnstof worden nagestreefd.

□ **In uitvoering:**

- *Uitvoeringsprogramma Toekomstvisie Gewasbescherming*

Het uitvoeringsprogramma toekomstvisie gewasbescherming moet bijdragen aan een duurzame productie met weerbare planten en teeltsystemen, waardoor ziekten en plagen minder kansen krijgen en het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen zo veel mogelijk kan worden voorkomen. Het uitvoeringsprogramma wordt rond de zomer van 2020 opgeleverd ([Kamerstuk 27 858, nr. 487](#)).

- *Nieuw glastuinbouwconvenant*

Uiterlijk in het najaar van 2020 worden afspraken vastgelegd in een nieuw glastuinbouwconvenant voor de periode 2020-2030. De glastuinbouwsector heeft de ambitie de CO₂ emissie te halveren de komende 10 jaar. Het beschikbare bedrag voor de glastuinbouw vanuit de klimaatopgave is 250 mln. voor de periode t/m 2030. Aandachtspunten zijn onder andere de beschikbaarheid van voldoende alternatieve energiebronnen als restwarmte en aardwarmte, de ontwikkeling van de energiemarkt waaronder de prijzen van fossiele energie en het verdienvermogen van de glastuinbouw.

- *Kamerbrief contouren nieuw mestbeleid gereed*

Het toekomstige mestbeleid moet bijdragen aan het sluiten van kringlopen, verhoging van de waterkwaliteit, het terugdringen van stikstofemissie en het verhogen van biodiversiteit. Uw Kamer wordt september 2020 geïnformeerd over de contouren van het toekomstig mestbeleid.

- *Actualisatie EU-biotechnologiewetgeving*

De Europese Raad heeft een besluit genomen naar aanleiding van de Nederlandse oproep om nieuwe veredelingstechnieken en de aanpassing van de GGO-regelgeving in het werkprogramma van de nieuwe EC op te nemen. Met dit besluit is agendering bij de EC gelukt³ en daarbij ook verdere uitwerking van het regeerakkoord: "Nederland zal zich in Europa inzetten voor de toepassing en toelating van nieuwe veredelingstechnieken, zoals CRISPR/Cas9, mits daarbij geen soortengrenzen worden overschreden" Voor april 2021 zal de Europese Commissie komen met een onderzoek naar de status van nieuwe veredelingstechnieken als gevolg van de uitspraak van het Europese Hof. Het onderzoek zal, indien gepast, gevolgd worden door een voorstel. Dit is een eerste, succesvolle stap richting het herzieningsproces, waarvoor nauwe samenwerking met de Europese Commissie, lidstaten en stakeholders noodzakelijk is.

---

³ Zie ook de motie van Kamerlid Weverling hierover ([Kamerstuk 27 428, nr. 360](#)).

- *Kritische prestatie-indicatoren klaar voor proefneming*

De afgelopen tijd zijn op verschillende plaatsen initiatieven ontstaan om boeren sets van zogeheten kritische prestatie-indicatoren (kpi's) aan te bieden, zodat zij resultaatgericht op hun bedrijf stappen kunnen gaan maken richting kringlooplandbouw. Op basis van deze indicatoren kunnen boeren ook beloond worden voor de concrete resultaten die zij behalen. Om te voorkomen dat er verschillende indicatorensets gaan ontstaan en er dus geen samenhangende sturing op doelen en prestaties zou zijn, heb ik in het realisatieplan aangekondigd het initiatief te nemen om te komen tot een eenduidige, breed gedragen systeem van kpi's, dekkend voor de integrale benadering die de LNV-visie voorstaat. De Taskforce Verdienvermogen heeft hier ook voor gepleit.

Aan het Louis Bolk Instituut en Boerenverstand is opdracht gegeven hierover een verkennend advies uit te brengen, wat het afgelopen voorjaar is gebeurd. Daarbij is inbreng geleverd door Wageningen Research en het PBL. Op basis van dit advies wil ik de komende tijd praktijkervaring gaan opdoen met het werken met kpi's. Dit moet het inzicht vergroten in hoe een dergelijke systematiek in samenwerking met ketenpartijen en andere stakeholders georganiseerd kan worden en kan werken, en dit moet ook helpen om op de inhoud doelen en indicatoren scherper te krijgen. Bij de experimenteergebieden met kringlooplandbouw die in het realisatieplan zijn aangewezen bestaat veel belangstelling om hiervoor pilots op te zetten; met name daar wil ik nu deze volgende ontwikkelstappen zetten.

Deze kpi's maken ook onderdeel uit van een aanpak die ik ontwikkel voor de monitoring van kringlooplandbouw op landelijke schaal, waarmee de effecten van beleid op kringlooplandbouw beter zichtbaar kunnen worden. Bij die aanpak hoort een nulmeting en het tussentijds 'opnemen' van de stand van zaken. Net zoals de kringlooplandbouw zich in de praktijk ontwikkelt, zal ook deze monitoring sterk gestoeld worden op de ervaringen met indicatoren in de praktijk en op nieuwe wetenschappelijke inzichten.

- *Kringlooplandbouw-scan/Inspiratiewijzer beschikbaar*

Ik laat een instrument ontwikkelen dat boeren en tuinders kan inspireren om, afhankelijk van hun bedrijfssituatie en van waar zij prioriteiten aan geven, veranderingen door te voeren richting kringlooplandbouw. Deze Kringlooplandbouw-scan wordt parallel aan het stelsel van kpi's ontwikkeld. De scan helpt boeren en tuinders met praktische adviezen en voorbeelden op weg om concrete stappen te zetten in de omslag naar kringlooplandbouw. Daarnaast maakt het hen wegwijs in de regelingen, subsidies, kennis en inspiratie die beschikbaar is. De Kringlooplandbouw-scan/Inspiratiewijzer is onderdeel van de campagne die in september 2020 van start gaat.

- *Kunstmestvervanging uit dierlijke mest gaat onder categorie kunstmest vallen*

Een van de belangrijke sporen in de visie op kringlooplandbouw is de vervanging van kunstmest door producten uit dierlijke mest. In Nederland zijn daarom experimenten gestart met kunstmestvervanging in pilots in het kader van het zesde nitraatactieprogramma. De ervaringen en analyses die in dit kader in Nederland zijn opgedaan, zijn aan het Joint Research Centre van de Europese commissie (JRC) beschikbaar gesteld. Onder aanvoering van Nederland hebben enkele lidstaten bij de Europese Commissie aangedrongen op de mogelijkheid om kunstmestvervanging door producten uit dierlijke mest (onder voorwaarden) toe te staan. Het JRC presenteerde in november 2019 een tussenrapportage van het SAFE MANURE project, waarin voorstellen gedaan worden over criteria voor het veilig gebruik van mestverwerkingsproducten in nitraatgevoelige zones boven de gebruiksnorm voor dierlijke mest. In juni 2020 is het definitieve rapport van het JRC gereed gekomen en in het vervolg daarvan zal de Europese Commissie over het gebruik van verwerkte dierlijke mestproducten als kunstmestvervanger een besluit nemen. Het onderdeel dat verantwoordelijk is voor de Nitraatrichtlijn (DG Environment), heeft aangegeven een richtsnoer op te willen stellen om te verduidelijken welke producten van mestverwerking als dierlijke mest en welke als kunstmest aangemerkt kunnen worden. Kunstmestvervanging krijgt hierdoor een belangrijke impuls.

Om de bedrijven die nu participeren in de pilot mineralenconcentraat die op 31-12-2019 afliep de komende twee jaar zekerheid te bieden dat het product dat zij maken afgezet kan worden, heb ik besloten deze pilot met twee jaar verlengen tot 31 december 2021. Ik zet er op in dat er nog in 2020 een generieke mogelijkheid ontstaat voor deze bedrijven en dat een verder vervolg van de pilot dan niet meer noodzakelijk is.

- *Verdere uitwerking Nationaal programma Landbouwbodems*

Het doel van het Nationaal Programma Landbouwbodems is om publieke en private partijen te committeren aan het streefdoel: alle Nederlandse landbouwbodems duurzaam beheerd in 2030

door gezamenlijke (publiek en privaat) inspanningen. In dat kader organiseer ik eind 2020 een online bodemtop. Daarnaast komt er na de zomer een eerste beeld van de kwaliteit van de Nederlandse landbouwbodems op zowel chemische, fysische als biologische indicatoren. Verder is het streven om na de zomer samen met betrokken partijen toepasbare maatregelen te identificeren die koolstofvastlegging in de gangbare landbouwpraktijk mogelijk maken.

- *Ketenafspraken over gebruik reststromen*

Er zijn op diverse vlakken gesprekken met het bedrijfsleven gaande over het opnieuw in de voedselproductie gebruiken van alle niet door de mens geconsumeerde restproducten uit de voedselproductie en voedselconsumptie. Het gebruik van reststromen uit de voedselproductie in diervoeders is ook onderdeel van de Nieuwe eiwitstrategie (NES) waarbij het bedrijfsleven is gevraagd naar belemmeringen die zij ervaren bij de benutting. Een deel van de door het bedrijfsleven gewenste veranderingen vergt wijziging van Europese regelgeving. Daarvoor moet in ieder geval eerst komen vast te staan dat die toepassingen geen onaanvaardbare risico's opleveren voor mens, dier en milieu.

Ook laat ik een onderzoek doen naar reststromen om een beter overzicht te krijgen van circulaire benutting van biomassa'stromen in Nederland, en zo meer zicht te krijgen op verbeterkansen. Door het team reststromen worden verder, in samenwerking met de sector, de mogelijkheden verkend voor de benutting van bruikbare, minder omvangrijke reststromen bij lokale voedingsmiddelenproducenten en van een geschikt certificeringssysteem voor het aanleveren van deze reststromen bij diervoederproducenten om het aandeel aan voormalige voedingsmiddelen in diervoeder verder te vergroten

- *Nationale eiwitstrategie gereed*

Met veel partijen uit Nederland en Europa wordt gewerkt aan een nationale eiwitstrategie ([Kamerstuk 31 532, nr.253](#)). De nadruk ligt op het stimuleren van productie van eiwitten in Nederland en/of elders in Europa ter vervanging van importen, met aandacht voor gelijktijdige verduurzaming en vraaggerichte innovatie. Er zal langs drie sporen gewerkt worden die de gehele eiwitwaardeketen van productie tot en met consumptie omvatten:

1. selectieve inzet op teelt van bepaalde eiwitrijke gewassen, in Nederland of, met gebruik van Nederlandse kennis, elders in Europa;
2. ontwikkeling van nieuwe, alternatieve eiwitbronnen;
3. benutting van reststromen.

Eind 2020 is de eiwitstrategie naar verwachting gereed.

- *Positie van het dier in de kringlooplandbouw*

LNV werkt samen met stakeholders aan een position paper, waarin de positie van het dier (dierenwelzijn en -gezondheid) in een dierwaardige, circulaire landbouw wordt beschreven. In de omslag naar kringlooplandbouw moet de positie van het dier worden geborgd en verbeterd. Uitgangspunt is te kijken naar de natuurlijke behoefte van het dier, en de houderijsystemen hierop aan te passen. Onderdeel van het position paper is het vaststellen van een set concrete randvoorwaarden, die het mogelijk maken om het niveau van dierenwelzijn en -gezondheid te kunnen meten, zodat de verbetering van de positie van het dier kan worden gemonitord. Doelstelling is de position paper eind 2020 gereed te hebben.

3. Waardering voor voedsel vergroten

De omslag naar kringlooplandbouw vraagt om meer waardering van consumenten voor de inspanningen van boeren, tuinders en vissers. Voedselverspilling is daarom een prioriteit voor het kabinet, omdat het geen recht doet aan de waarde van voedsel en aan de mensen die het voedsel hebben gemaakt. Bewustzijn van de herkomst van ons voedsel draagt eraan bij dat consumenten minder voedsel verspillen en andere keuzes maken in hun aankoopgedrag.

Gerealiseerd:

- *Taskforce Korte Keten effectief ondersteund*

Ketenverkorting is een perspectief dat meer en meer wordt toegepast binnen de agrifoodsector, maar de praktijk van het afgelopen decennium heeft uitgewezen dat het realiseren van een korte keten aanloopt tegen veel knelpunten op het gebied van onder andere logistiek, datahuishouding en toegang tot (nieuwe) marktsegmenten. In opdracht (in 2019) van het Ministerie van LNV en

LTO-NL is de Taskforce Korte Ketens actief om deze knelpunten in kaart te brengen, te inventariseren wat nodig is om deze knelpunten aan te pakken en hierop samenwerkingen te realiseren. Op 17 juni jl heeft de Taskforce het on-line rapport '[Meer eten uit de korte keten](#)' gepubliceerd. De Taskforce werkt langs drie programmalijnen - op het gebied van logistiek, data en multichannel-benadering - waarin circa 50 ondernemers en diverse relevante ketenorganisaties deelnemen. Het werk in deze programmalijnen heeft inmiddels een aantal concrete resultaten opgeleverd, zoals: een samenwerkings-pilot binnen Metropoolregio Amsterdam met betrokkenheid van Rabobank, provincie Noord-Holland & Flevoland, Flevofood en Groene Hart Coöperatie (eerste leveringen begin 2020); en logistieke samenwerking tussen Ekomenu, Boerschappen en Willem&Drees. Deze partijen bundelen hun logistieke stromen (>200.000 leveringen per jaar) in samenwerking met een gezamenlijke dienstverlener, wat in de wereld van korte ketens een doorbraak genoemd kan worden.

- *Lancering #Verspillingsvrij-logo en resultaten Food Waste Challenge op de Horecava*
Op 13 januari jl. heb ik - op de vakbeurs voor en door professionals in de foodservice - het #Verspillingsvrij-logo voor de horeca en de [Foodybag-campagne](#) gelanceerd. Restaurants kunnen het #Verspillingsvrij-logo op het raam plakken en op de menukaart afdrukken om aan te geven dat ze voedselverspilling verminderen en om gasten aan te moedigen eten dat over is mee naar huis te nemen in een foodybag. Naast deze lancering werden de resultaten van de eerste Food Waste Challenge voor de horeca bekend gemaakt, die ik mede mogelijk heb gemaakt. Ruim 100 restaurants realiseerden 21% minder voedselverspilling in 6 weken tijd. Op basis van deze resultaten, onthulde ik samen met de Rabobank en de stichting Samen Tegen Voedselverspilling het besparingspotentieel voor de horeca in 2030: 30,5 miljoen kg minder voedsel; ofwel een kostenbesparing van € 291 miljoen en een vermindering in CO₂-uitstoot van 60.500 ton.

- *Start campagne 'Over de datum?'*
Samen met de partners van de Green Deal 'Over de datum?' organiseer ik een [publiekscampagne over houdbaarheid](#), die is gestart in juni 2020. Doel van de campagne is duidelijk te maken wat de te-gebruiken-tot (TGT)- en tenminste-houdbaar-tot (THT)-data betekenen en hoe daarmee om te gaan. Naast deze campagne wordt ingezet op interventies zoals het eetmaatje, en verwacht ik dat bedrijven gaan meedoen door extra informatie op hun verpakkingen op te nemen met uitleg over THT. Dit is een concrete uitkomst van de Green Deal 'Over de datum?'

□ **In uitvoering:**

- *Afspraken met supermarkten over bijdrage aan kringlooplandbouw*
Met supermarkten zijn eerste afspraken gemaakt over hoe zij kunnen bijdragen aan realisatie van de LNV-visie. Hoofdpunt van de afspraken is het verbeteren van het bedrijfseconomisch perspectief voor boeren die bovenwettelijke duurzaamheidsprestaties leveren. Het verminderen van voedselverspilling en het verbreden van het assortiment duurzame producten zijn onderdelen van de afspraken. Na het zomerreces informeer ik het parlement over de voortgang.

- *Nationale handelsmissie*
Vanwege de coronacrisis kan het oorspronkelijke plan om met een nationale handelsmissie voor streek en regioproducten langs een aantal provincies te reizen, geen doorgang vinden. In plaats hiervan is gekozen voor een digitale handelsmissie over een langere periode aan de hand van video's en - indien mogelijk - een afsluitende fysieke bijeenkomst in september. De voorbereidingen voor de handelsmissie zijn in volle gang.

- *Aanpak top-10 belemmerende regels voedselverspilling klaar*
Er is een eerste inventarisatie gereed van EU- en Nederlandse wet- en regelgeving en private (keten)afspraken die belemmeringen kunnen opwerpen op het ontstaan of tegengaan van voedselverspilling. Deze inventarisatie is tot stand gekomen op basis van een open consultatie met het bedrijfsleven en een brede stakeholderbijeenkomst voor bedrijven en vertegenwoordigers uit de hele keten (medio februari). Een High Level Expert Group met deskundigen uit overheid, wetenschap, bedrijfsleven en NGO's (met een breed palet van expertise op het gebied van levensmiddelenrecht, voedselveiligheid en duurzaamheid) heeft hierover een advies uitgebracht. Daarbij is onder meer gekeken naar de impact en de haalbaarheid van het wijzigen van regelgeving. Binnenkort verwacht ik een selectiedocument gereed te hebben met de top 10 van meest kansrijke mogelijkheden om spelregels te veranderen.

4. Toekomstperspectief voor visserij borgen

Ook voor de visserij is er een opgave om te verduurzamen en verspilling te voorkomen. Van belang is dat er goede perspectieven zijn voor een veerkrachtige sector in een omgeving waarin steeds meer functies gecombineerd worden.

Gerealiseerd:

- *Advies Duurzame kottervisserij*

Mevrouw Burger heeft haar advies voor een duurzame kottervisserij op de Noordzee afgerond ([Kamerstuk 29 675, nr. 194](#)). Op 19 juni heb ik mijn appreciatie ([Kamerstuk 2020 Z 11659](#)) bij dit advies naar uw Kamer gestuurd. Deze heeft een nauwe relatie met het Noordzeeakkoord.. Ik richt bij hierin hoofdzakelijk op de lange termijn, gezien de vele grote uitdagingen waar de vissers ook op lange termijn mee te maken hebben: het pulsverbod, de aanlandplicht, de sluiting van gebieden voor windparken en natuur en natuurlijk de Brexit. Er is dringend behoefte aan een nieuw toekomstperspectief. Ik sluit daarvoor aan bij het beeld dat mevrouw Burger in haar advies heeft neergezet: het gaat om een economisch gezonde sector die vist met respect voor natuur en milieu en daarvoor ook maatschappelijk wordt erkend. De visserij levert duurzaam voedsel, is een voorloper in innovatie en vormt het hart van een vitaal cluster van bedrijfsleven, wetenschap en onderwijs. Om dat te realiseren zet ik in op het aanjagen van innovaties voor de visserij van de toekomst. Vissers die de stap naar de toekomst niet kunnen of willen maken, help ik om hun bedrijf te beëindigen. Daarnaast zet ik in op versterking van de handhaving en een betere naleving van de regels, is er aandacht voor de garnalen- en kustvisserij en internationale samenwerking.

- *Noordzee-akkoord*

Op 19 juni 2020 heeft de minister van I&W als coördinerend bewindspersoon voor de Noordzee-aangelegenheden het definitieve akkoord voor de Noordzee (NZA) aan de Tweede Kamer gezonden ([Kamerstuk 2020D25021](#)). In dit akkoord zijn afspraken gemaakt over de toekomst van de Noordzee tussen de rijksoverheid en de stakeholders. Het geeft mede uitvoering aan het klimaatakkoord, voor zover dit gaat over Wind op Zee. De weg wordt vrijgemaakt om voldoende windparken tot 2030 te bouwen op de Noordzee. Het NZA geeft intensief aandacht aan de toekomstbestendigheid van de visserij. Daartoe wordt voorgesteld om de vloot in omvang aan te passen aan de nieuwe vismogelijkheden. Ook wordt een intensieve vernieuwing en verduurzaming van de vissersvloot voorgesteld. In aanvulling hierop en om de natuur van de Noordzee te beschermen wordt een aantal gebieden gesloten voor de bodemberoerende visserij. Het kabinet stelt een bedrag van €200 mln. beschikbaar voor de uitvoering van het akkoord. Dit is bedoeld voor de uitkoop, de innovatie en de verduurzaming van de visserij, de verbetering van de handhaving, de nachtelijke doorvaart en voor onderzoek, monitoring en natuurversterking. Bij de vaststelling van het Noordzeeakkoord is gebleken dat er verdeeldheid over bestaat binnen de visserijsector. De sector heeft daarom het akkoord niet ondertekend. Zoals aangekondigd in mijn brief van 30 juni 2020 ([Kamerstuk 33450 nr. 74](#)) heb ik de heer Joustra gevraagd om te onderzoeken welke feiten en omstandigheden tot de verschillen binnen de visserij hebben geleid en te verkennen hoe bevorderd kan worden dat bij de start van het permanente Noordzeeoverleg een zo groot mogelijke delegatie aan dat overleg gaat deelnemen. Ik verwacht zijn advies op korte termijn aan de Tweede Kamer te kunnen toesturen.

- *Meervoudig gebruik Noordzee*

Ik ondersteun projecten die een meervoudig gebruik van de Noordzee bevorderen, zoals de combinatie van locaties voor wind op zee met de teelt van zeewier en het herstel van de mariene biodiversiteit. Meervoudig gebruik maakt onderdeel uit van het Noordzeeakkoord; het beleid hiervoor zal komend jaar worden uitgewerkt en op hoofdlijnen landen in het nieuwe Programma Noordzee 2022-2027 dat eind 2021 gereed moet zijn. Via de door LNV en RVO opgerichte 'Community of Practice Multi-use Noordzee' worden ondernemers, onderzoekers en ngo's betrokken bij de beleidsvorming. Ook worden de initiatiefnemers met concrete projecten over economisch medegebruik en/of natuurherstel geadviseerd bij het doorlopen van vergunningenprocedures en het aanvragen van subsidies.

□ In uitvoering:

- *Uitvoering Actieplan Toekomstbestendig Visserijbeheer IJsselmeergebied*

Om te komen tot een duurzame visserij in het IJsselmeergebied wordt met betrokken partijen voortvarend gewerkt aan de uitvoering van het Actieplan dat in 2019 is opgesteld ([Kamerstuk 29 664, nr. 71](#)). De Regio Deal Noordelijk Flevoland (juli 2019), specifiek de pijler Verduurzaming IJsselmeervisserij, is een belangrijke bouwsteen voor de uitvoering van dit Actieplan. In de zomer van 2020 wordt onder meer de vangstcapaciteit bepaald, waarbij de schubvisbestanden (snoekbaars, baars, brasem en blankvoorn) kunnen herstellen en op termijn structureel een duurzaam evenwicht kan worden bereikt tussen visserij en natuur. Vanuit LNV is incidenteel €2,1 mln. beschikbaar en uit de Regio Deal €5,0 mln. voor de herstructurering van de sector (incl. flankerend beleid), als onderdeel van totaal €9,2 mln. van betrokken overheden (3 provincies, IW/RWS en LNV), om dit doel te helpen bereiken

- *Black box garnalenvisserij*

Teneinde het toezicht in de garnalenvisserij doelmatiger en doeltreffender te maken worden de huidige in gebruik zijnde black boxen verbeterd. Na het doorlopen van een zogenaamd NEN-normalisatietraject en aanpassing van de huidige black boxen zullen alle vissersvaartuigen medio 2021 worden uitgerust met een vernieuwde black box plaatsbepaling/visactiviteit. Parallel wordt een normalisatietraject gestart voor een black box die het toegestane motorvermogen van het vissersvaartuig registreert.

- *Verdere stap verduurzaming mosselsector*

Via het mosselconvenant zijn afspraken gemaakt over een stapsgewijze afbouw van de mosselzaadvisserij in het sublitoraal van de Waddenzee. Met de realisatie van het optimalisatieplan mosselpercelen Waddenzee en Oosterschelde wordt naar verwachting in het derde kwartaal van 2020 de 3e sluitingsstap in de mosseltransitie afgerond. Daarmee zal 35,7 % van de Waddenzee gesloten zijn voor de mosselzaadvisserij.

5. Verbeteren natuur en biodiversiteit

De kringloopbenadering is cruciaal voor de natuur en biodiversiteit doordat het leidt tot geen of minimale emissies van schadelijke stoffen naar de omgeving. En andersom is biodiversiteit van cruciaal belang voor het welslagen van kringlooplandbouw.

☑ Gerealiseerd:

- *Samenwerking Deltaplan Biodiversiteitsherstel*

LNV is in 2019 publiek [partner geworden](#) van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel. Hiermee verstevig ik de samenwerking met alle partijen van het Deltaplan om natuur en landbouw, maar ook natuur en openbare ruimte te versterken. LNV heeft het Deltaplan Biodiversiteitsherstel financieel ondersteund om hun uitvoeringsorganisatie in te richten. Vanaf 2020 neemt LNV deel aan een werkgroep van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel die tot doel heeft de inbreng van de verschillende overheden af te stemmen, zodat biodiversiteitsherstel door beheerders van de openbare ruimte en boeren verder gestimuleerd wordt, tegenstrijdige wetgeving op het gebied van milieu, natuur en klimaat aangepakt kan worden en de ecologische randvoorwaarden voor biodiversiteitsherstel verbeteren.

- *Onderzoeksbudget voor Deltaplan Biodiversiteitsherstel*

In nauwe samenspraak met de initiatiefnemers van het Deltaplan is een aanvraag opgesteld in het kader van de Nationale Wetenschapsagenda (NWA) die inmiddels is goedgekeurd door het bestuur van NWO en openstaat voor aanvragen. Het doel van dit NWO/NWA project is om met wetenschappelijke kennis de op biodiversiteitsherstel gerichte landbouwpraktijken te ondersteunen. De verwachting is dat in het voorjaar van 2021 in drie regio's consortia van boeren, natuurorganisaties, waterschappen, beleidsmakers en onderzoekers van start kunnen gaan, waarvoor de voorbereidingen al in 2020 zullen aanvangen. De looptijd is 5 jaar (2021-2026), het budget €4,4 mln.

- *7de contract natuurinclusieve landbouw getekend (SBB)*

In november 2019 is het zevende contract getekend tussen boeren en Staatsbosbeheer (SBB). Toen werd ook de eerste leerbijeenkomst voor alle betrokken boeren, SBB en de WUR gehouden. Er is veel animo bij boeren om op deze manier samen te werken met SBB en hun eigen bedrijf verder te ontwikkelen naar natuurinclusief. WUR is met monitoring van de experimenten gestart,

die tot nu toe zo'n 1500ha beslaan. De verwachting is dat eind 2020 een areaal van 2000ha met deze experimenten gemoeid is. Dit contract is een van manieren waarop SBB pachters ondersteunt die gemotiveerd zijn om hun eigen bedrijf natuurinclusief te maken maar daarvoor onvoldoende grond hebben. In [40 experimenten](#) helpt SBB hen hun bedrijfsvoering te extensiveren én onderzoeken hoe natuurinclusieve landbouw bijdraagt aan de natuurdoelen in de gebieden.

- *Resultaten pilots landschapsinclusieve landbouw beschikbaar*

Om te onderzoeken hoe een landschap-inclusieve kringlooplandbouw vorm kan krijgen, heeft het College van Rijksadviseurs samen met de landbouwsector drie regionale pilots opgezet: in de Krimpenerwaard in Zuid-Holland (veen), Salland in Overijssel (zand) en De Marne in Groningen (klei). In de pilots is samengewerkt met 10–12 boeren en lokale stakeholders (waaronder provincie, gemeente, waterschap en agrarische collectieven). Er is vanuit ruimtelijk, ecologisch en landbouweconomisch perspectief onderzocht en verbeeld hoe die transitie vorm kan krijgen op een manier die de boeren een goed verdienmodel biedt, en kwaliteit toevoegt aan natuur en landschap. Juli zijn de eindresultaten en aanbevelingen opgeleverd via de publicatie [Naar een rijk boerenland](#).

□ In uitvoering:

- *Aanpak stikstof*

Op 29 mei 2019 heeft de Raad van State een uitspraak gedaan dat het Programma Aanpak Stikstof (PAS) niet gebruikt kan worden om vergunningen op te baseren. Daardoor kunnen projecten en activiteiten die tot stikstofdepositie leiden minder eenvoudig een vergunning krijgen. Bij de nieuwe systematiek van toestemmingverlening is het uitgangspunt dat de feitelijke depositie daalt. In verschillende tranches heeft het kabinet vervolgens maatregelen genomen: eerst maatregelen op het vlak van natuur, bouw en infrastructuur waarmee op de korte termijn stikstofruimte werd vrijgemaakt voor de realisatie van 75.000 woningen in 2020 en zeven MIRT-projecten. Vervolgens maatregelen op het vlak van stikstofreductie in de landbouw en een programma natuur.

Op 24 april jl. is de structurele aanpak voor de stikstofproblematiek naar uw Kamers verstuurd waarin ook bovengenoemde maatregelen zijn ondergebracht ([Kamerstuk 35 334, nr. 82](#)).

Hoofddoel is het realiseren van een gunstige of – waar dat nog niet mogelijk is – verbeterde landelijke staat van instandhouding van stikstofgevoelige soorten en habitats onder de Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR). Naast maatregelen voor natuurbehoud en –herstel en bronmaatregelen gericht op stikstofreductie, valt hieronder de wettelijke verankering, monitoring en bijsturing. Die maatregelen worden nu uitgewerkt. Het streven is om de uitwerking van het omschakelfonds kort na de zomer naar uw Kamer te sturen en om de beëindigingsregeling eind 2020 te publiceren.

- *Programma Natuur*

Het kabinet geeft een stevige impuls aan het natuurbeleid door voor de periode 2021-2030 jaarlijks een bedrag te investeren in het versterken en intensiveren van het natuurbeleid dat binnen enkele jaren oploopt naar langjarig €300 miljoen ([Kamerstuk 35 334, nr. 82](#)). De uitwerking vindt plaats met provincies binnen het gezamenlijke Programma Natuur. Met de provincies zijn principe-afspraken gemaakt over [de invulling van het Programma Natuur](#). Na de zomer worden deze verder uitgewerkt en vindt er een herziening Natuurpact plaats, waarin deze afspraken landen.

- *Stimuleren samenwerking rond biodiversiteit*

In het voorjaar van 2020 is gestart met het werk aan een interbestuurlijk programma 'Versterken biodiversiteit'. Daarbij zal aansluiting worden gezocht bij het Deltaplan Biodiversiteitsherstel. Met de initiatiefnemers van het deltaplan maak ik afspraken over een meerjarige rijksinzet. Hiermee ondersteun ik bottom-up initiatieven die zich richten op versterking van de natuur. Na de zomer bericht ik de Kamer over de voortgang van dit programma.

- *Stimulering landschapselementen en agroforestry*

Een investeringsregeling voor de stimulering van landschapselementen en agroforestry wordt gefinancierd vanuit klimaatgelden is ingesteld om zowel de biodiversiteit als de CO₂-vastlegging in agrarisch gebied te vergroten en daarmee bij te dragen aan kringlooplandbouw, herstel van biodiversiteit en de klimaatopgave. Er is enige vertraging opgetreden door overdracht naar nieuwe

medewerkers en de COVID-crisis, maar de verwachting is dat de regeling in het derde kwartaal van 2020 opengesteld kan worden.

- *Bossenstrategie gereed*

Bossen zijn nodig, maar staan mondiaal en nationaal onder druk. De kwaliteit van bestaande bossen is kwetsbaar door de hoge stikstofdepositie, verdroging en het veranderende klimaat. In het Klimaatakkoord is afgesproken dat rijk en provincies werken aan een gezamenlijke bossenstrategie. Doel van deze strategie is om meer samenhang aan te brengen tussen het bossen-, natuur- en klimaatbeleid. De hoofdambitie in de Bossenstrategie is om gezonde, toekomstbestendige en maatschappelijk gewaardeerde bossen te realiseren. Concreet betekent dit voor Nederland onder meer 10% meer bos in 2030, revitalisering bestaande bossen, versterking landschappelijke kwaliteit en een toename van de houtoogst. De strategie komt tot stand in samenspraak met maatschappelijke partijen en betrokkenen, en bevat ambities, doelen en beleidsinstrumenten. Vanuit het klimaatakkoord is hiervoor €51 mln. beschikbaar gesteld. In februari ([Kamerstuk 33 576, nr. 186](#)) en mei ([Kamerstuk 33 576, nr. 163](#)) heb ik het eerste deel met de ambities en de hoofdlijnen van de strategie met uw Kamer gedeeld. Het tweede deel, een uitvoeringsprogramma met daarbij behorende instrumenten, wil ik samen met de provincies in het derde kwartaal van 2020 op kunnen leveren.

6. Internationale strategie ten dienste stellen van kringlooplandbouw

Voor het realiseren van beleidsdoelstellingen zoals rond kringlooplandbouw, goede verdienmodellen voor boeren en tuinders en een veerkrachtige natuur is inzet in internationale context van belang.

Gerealiseerd:

- *Oprichting internationaal onderzoeksnetwerk Circular Food Systems*

Bij de afgelopen vergadering in september 2019 van de Council van de Global Research Alliance on Agricultural Greenhouse Gases (GRA) is besloten een nieuw onderzoeksnetwerk [Circular Food Systems](#) op te zetten. Door via dit netwerk de internationale onderzoekssamenwerking op het gebied van circulaire voedselsystemen te stimuleren, wil Nederland vanuit wetenschappelijk onderbouwde 'proof of concept' kringlooplandbouw hoger op de internationale onderzoeks- en politieke agenda zetten. Dit helpt bij het creëren en behouden van een gelijk speelveld. Gegeven de missie van de GRA (meer voedsel produceren zonder de uitstoot van broeikasgassen te laten groeien) is gekozen voor de invalshoek hoe circulaire voedselsystemen bij kunnen dragen klimaatmitigatie en -adaptatie door reductie van de uitstoot van broeikasgassen. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om onderzoek naar het gebruik van reststromen en voedsel in de productie van diervoeders, de ontwikkeling van organische mest, verbetering van bodemkwaliteit, -gezondheid en -vruchtbaarheid, en de productie van groene stroom.

- *Strategie EU-agenda succesvol gedeeld met Europese Commissie*

De strategische EU-agenda is in mei 2019 met de Commissie gedeeld. Sindsdien heeft LNV deze intensief en pro-actief uitgedragen richting Commissie en overige Lidstaten en ook een Nederlandse expert op het terrein van voedselsystemen weten te plaatsen bij het Farm-to-Fork-team van de Commissie. LNV's EU-agenda is niet onopgemerkt gebleven, getuige in het bijzonder twee relevante onderdelen van de Green Deal: de [Farm to Fork](#) strategie (FtF) en de [Biodiversiteitsstrategie](#) (EBS); beide belangrijke pijlers van de Europese Green Deal. De EBS heeft tot doel de biodiversiteit in Europa uiterlijk in 2030 op het pad naar herstel te zetten en streeft ernaar dat we in al ons handelen rekening gaan houden met het effect op biodiversiteit. De FtF moet bijdragen aan een geïntegreerd, duurzaam, veilig en gezond voedselsysteem, met verdien- en concurrentievermogen en een neutraal of positief effect op natuur en milieu in 2030. De samenhang in presentatie en inhoud van de EBS en de FtF onderstreept het - ook door de Commissie gedeelde - belang van een duurzame verbinding tussen landbouw en natuur. De twee strategieën bieden dan ook kansen voor zowel duurzame landbouw als biodiversiteitsherstel. Bij de uitwerking van de strategieën acht ik het van belang om toe te werken naar bredere natuurinclusieve Europese landbouw en duurzaam gebruik van ecosysteemdiensten.

- *Start Netherlands Food Partnership*

Samen met het ministerie van Buitenlandse Zaken is gewerkt aan de oprichting van het [Netherlands Food Partnership \(NFP\)](#) om de internationale inzet op voedselzekerheid te versterken. Lancering van het NFP is gebeurd tijdens de Wereldvoedseldag op 16 oktober. Het NFP werkt nu ideeën en initiatieven uit van (publiek-)private consortia van Nederlandse bedrijven en organisaties

die bijdragen aan een transformatie in de voedselketen, noodzakelijk voor het bereiken van [Sustainable Development Goal 2](#) (Zero Hunger).

- *Afwegingskader veterinaire en fyto-sanitaire markttoegang derde landen*

Het afwegingskader moet duidelijk maken voor welke markttoegangsdossiers, en in welke mate, LNV zich inzet. Leidend daarbij is dat dossiers die aansluiten op de LNV-visie meer inzet verdienen. Bij de ontwikkeling zijn de brancheorganisaties op meerdere wijzen betrokken. De beide afwegingskaders, voor veterinaire en voor fyto-sanitaire markttoegang, worden inmiddels in gebruik genomen. Dat betekent dat nieuwe aanvragen van het bedrijfsleven voor het realiseren van markttoegang volgens de werkwijze van het afwegingskader worden beoordeeld en onze inzet daar op gebaseerd wordt. Het eerste jaar wordt gebruikt om ervaring met het kader op te doen en het daarna te evalueren.

In uitvoering:

- *Tekenen IMVO-convenant land- en tuinbouw*

In het convenant Land en Tuinbouw over internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO), die momenteel nog in de onderhandelfase zit, onderzoeken de agrarische sector, NGO's, vakbonden en de overheid samen de mogelijkheden voor structurele verduurzaming van de aanleverketens van de Nederlandse land- en tuinbouw. Een belangrijk doel is het stimuleren en faciliteren van agrarisch ondernemers tot het doen van *due diligence*: het borgen van de juistheid van de informatie over hoe producten tot stand gekomen zijn. Met de juiste middelen en kennis kunnen boeren zelf risico's in hun aanleverketens in kaart brengen om het inzicht in de daadwerkelijke risico's te vergroten.

- *NW-Europese conferentie duurzame veehouderij*

Om de veehouderij in Nederland te verduurzamen is een beweging nodig in markt. Nederland produceert voor het grootste deel voor internationale markten. Het meeste wordt afgezet in Noordwest Europa. Om beweging in de markt te krijgen organiseer ik in het najaar van 2020 een conferentie over de markt voor duurzame dierlijke producten in Noordwest Europa. Samen met lidstaten, NGO's en marktpartijen wil ik stappen zetten om het marktaandeel voor duurzame dierlijke producten groter te maken in Noordwest Europa. Met Duitsland ben ik in overleg over samenwerking in de voorbereiding van de conferentie.

- *Nationaal strategisch plan nieuwe GLB*

De ontwikkeling van een nationaal strategisch plan voor de nieuwe GLB periode is gestart. Gelet op de vertraagde besluitvorming in de EU over de GLB verordeningen zal het nationaal plan op zijn vroegst in 2021 worden voltooid. Maar er wordt wel gewerkt aan het uitwerken van onderdelen van het nationaal plan, zoals bijvoorbeeld een puntensysteem voor eco-regelingen. In de praktijk wordt middels GLB-pilots geëxperimenteerd met de mogelijkheden die het nieuwe GLB biedt voor prestatiegerichte beloningen voor inspanningen op het gebied van klimaat, biodiversiteit en milieu.

7. Versterken van brede welvaart in de regio

De regio is de plek waar economische, ecologische en sociale opgaven samenkomen en waar een integrale aanpak van deze opgaven nodig is om de brede welvaart voor burgers en bedrijven te versterken. Zo is de regio een belangrijke plek voor het sluiten van kringlopen van grondstoffen, hulpbronnen en natuurinclusieve landbouw. In de regio worden reststromen benut en ontstaan korte ketens van streekgebonden voedselproductie.

Gerealiseerd:

- *Regio Deal natuurinclusieve landbouw getekend*

Deze [Regio Deal](#) is begin oktober ondertekend en de uitvoering is gestart. In acht geselecteerde gebieden worden nu streefbeelden opgesteld, op basis waarvan een concrete aanpak en acties per gebied worden geformuleerd door de lokale stakeholders. Tegelijkertijd is een aantal 'no regret' projecten al van start gegaan en wordt door kennis- en onderwijsinstellingen gezamenlijk een kennisinfrastructuur voor de Deal opgetuigd.

- *Experimenteerruimte gecreëerd via pilots*

In veel gebieden werken mensen samen, op weg naar kringlooplandbouw. Deze initiatieven steun ik. Daartoe zijn vijf experimenteergebieden aangewezen, waaronder enkele gebieden die deel

uitmaken van het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland (IBP-VP) en van Regio-Deals: Agro-agenda Noord-Nederland (waaronder Schiermonnikoog), Agro-innovatieregio Achterhoek, Agro-Proeftuin De Peel, GLB-pilot akkerbouw Flevoland, en Mineral Valley Twente/Twickel. In deze experimenteergebieden is geïnventariseerd welke belemmeringen initiatiefnemers bij de omslag naar kringlooplandbouw ervaren. Inhoudelijk ligt er een sterke nadruk op bodem en mest, reststromen en bedrijfs-/stalsystemen

'Wintervoorploegen' in pilot Drenthe

Voor het realiseren van kringlooplandbouw is het belangrijk dat akkerbouwers en melkveehouders samenwerken. Bij gezamenlijk grondgebruik is tijdelijk grasland vaak onderdeel van de vruchtwisseling. Dit zorgt voor een ruimer bouwplan, rust voor de bodem en toevoeging van organische stof. Dit gras moet echter na een aantal jaren ook weer worden ondergewerkt om de grond vrij te maken voor bouwland. Vanwege het risico van stikstofuitspoeling mag gras op zandgrond pas vanaf 1 februari worden gescheurd. Daarbij wordt in de gangbare praktijk glyfosaat toegepast. In het verleden werd gras ook gescheurd zonder middelen; vaak gebeurde het dan in de winter ('wintervoorploegen'). In Drenthe is nu experimenteerruimte geboden voor het op beperkte schaal opnieuw invoeren van 'wintervoorploegen' op graspercelen die onderdeel zijn van de akkerbouwrotatie. De onderzoeksvraag daarbij is wat het effect is van het vroegere scheurtijdstip op de stikstofuitspoeling enerzijds en op het middelengebruik in de verdere teelt, i.c. de pootaardappelen, anderzijds.

'Storrijke mest op bouwland' in Noord-Nederland

Bij het realiseren van kringlooplandbouw is bodemvitaliteit een sleutelfactor voor de landbouw en zeker voor de akkerbouw/tuinbouw. Samenwerking van akkerbouw/tuinbouw met veehouderij kan daarbij behulpzaam zijn mits er met een gezamenlijk bouwplan kan worden gewerkt waarin gras en voedergerassen zoals veldbonen integraal onderdeel zijn, de mest van goede kwaliteit is (vaste mest) en de mest uitgereden kan worden op de momenten dat de bodem en het gewas de mest optimaal kunnen benutten.

Daarom is er, onder begeleiding van de Universiteit van Amsterdam en Hogeschool van Hall Larenstein, een praktijkpilot gestart op landbouwpercelen op zeeklei in de regio Noordoost-Friesland en West Friesland (Noord-Holland). Het doel daarbij is de bodemkwaliteit te verbeteren, de (ondergrondse en bovengrondse) biodiversiteit te versterken, de emissies naar water en lucht te verminderen, de kringloop over de bedrijven heen beter te sluiten en de opbrengst (kwaliteit en kwantiteit) te verbeteren. De praktijkpilot moet inzicht verschaffen in het meerjarige effect van het niet onderwerken van storrijke stalmest op de bodemkwaliteit, nutriëntenemissie en bovengrondse biodiversiteit in de akkerbouw op klei- en zavelbodems. Daarvoor worden in de periode 2020-2023 metingen gedaan aan de fysische, chemische en biologische bodemeigenschappen en wordt bepaald wat de invloed is van niet onderwerken op bodemkwaliteit, opbrengst, productkwaliteit van gewassen, uitspoeling naar oppervlaktewater, onder- en bovengrondse biodiversiteit (microben, aaltjes en insecten) en akkervogels. Voor dit onderzoek is ontheffing verleend van de onderwerkverplichting van vaste mest en verlenging van de toedieningsperiode voor vaste mest.

'Toepassing Groene Effectieve Bodemverbeteraar'

In de Achterhoek is een praktijkpilot gestart met het toepassen van Groene Effectieve Bodemverbeteraar (GEB). Deze bodemverbeteraar wordt gewonnen uit vergiste en verwerkte dierlijke mest en co-producten en heeft een laag gehalte aan nutriënten (stikstof en fosfaat) en een hoog effectief organisch stofgehalte. Het doel van de pilot is om te bezien of een dergelijk product kan bijdragen aan het verhogen van het organisch stofgehalte in de bodem en het verminderen van de uitspoeling van mineralen naar het grondwater. De pilot vindt plaats in het waterwingebied Haarlo-Olden Eibergen. De onder de pilot vallende percelen worden bemest met GEB, conform de gebruiksvoorschriften en voorwaarden die voor dierlijke mest gelden. Bij het gebruik mag worden uitgegaan van dezelfde werkzaamheidscoëfficiënten voor stikstof resp. fosfaat als die van compost. De pilot geldt vooralsnog voor een periode tot 1 januari 2021. Het ministerie is in gesprek met de initiatiefnemers over een verlenging van de pilot voor 2021 en 2022. De proef wordt begeleid door WageningenUR.

'Bedrijfsspecifieke mestaanwending met dierlijke mest'

Binnen de ruimte van het zesde actieprogramma Nitraatrichtlijn is besloten tot een uitbreiding van de BES-pilot (bedrijfsspecifieke excretie stikstof uit dierlijke mest) tot 50 bedrijven. Deze is gericht op het aanpassen van de bemesting aan bedrijfsspecifieke omstandigheden. Hiermee wordt invulling gegeven aan een wens van de sector en experimenteerruimte geboden aan de gebieden,

die experimenteren met de uitwerking van de LNV-visie. Hierbij geldt binnen het kader van de Meststoffenwet een aantal voorwaarden, waaronder dat de ammoniakemissie op bedrijfsniveau niet mag toenemen en dat de waterkwaliteit gemonitord moet worden conform de methodiek van het Landelijk Meetnet Effecten Mestbeleid.

□ In uitvoering:

- *Samenwerken in 15 IBP-VP gebieden*

In het interbestuurlijk programma vitaal platteland (IBP-VP) werken rijk, provincies, gemeenten en waterschappen samen aan een economisch vitaal, leefbaar en ecologisch duurzaam platteland. Via een gemeenschappelijke agenda voor een samenhangende gebiedsgerichte aanpak werken zij aan transitie-opgaven in het landelijk gebied. De uitvoering is gestart in 2020. De voortgang van IBP-VP is te volgen op <https://www.werkplaatsvitaalplatteland.nl/>.

- *Meer experimenteerruimte voor kringlooplandbouw*

Aanvullend op de reeds geboden experimenteerruimte (zie hierboven bij 'Gerealiseerd') worden voor deze thema's nadere voorstellen uitgewerkt voor de opzet van nieuwe praktijkpilots. Zo wordt bijvoorbeeld in Noord-Nederland gewerkt aan een proef met bedrijfssystemen waarin alle *mest en urine direct* wordt gescheiden, ook in de stallen. Daarbij wordt het effect op emissies gemeten in de gehele kringloop, inclusief het effect op de bodemkwaliteit en de biodiversiteit. Daarbij wordt ook gekeken naar de voor deze proef noodzakelijke ontheffingen. Daarnaast loopt er een project op Schiermonnikoog om de noodzakelijke *reductie van de ammoniakemissie* te realiseren door verdergaande reductie op zeven bedrijven in plaats van de uitkoop van één. Een nieuwe pilotregeling – die naar verwachting in september wordt opengesteld – heeft als doel om te experimenteren met *de inzet van het GLB voor het realiseren van kringlooplandbouw* in een divers boerenlandschap. Daarmee ontstaan mogelijkheden voor bijvoorbeeld de agrariërs op Schiermonnikoog om zelf het initiatief te nemen voor een duurzame invulling van hun landbouw. Met de GLB-Pilots wordt onderzocht hoe doelgerichte betalingen ten behoeve van klimaat, de bescherming van natuurlijke hulpbronnen, biodiversiteit en landschap in het toekomstige GLB kunnen worden vormgegeven. De beoogde looptijd van de nieuwe pilots is vanaf 1 januari 2021 tot 1 april 2023. Bij de pilots wordt daar waar mogelijk ook afstemming gezocht met andere experimenteergebieden.

Een ander voorbeeld is de experimenteerruimte voor de Achterhoek. Het betreft hier een *drieluik met mestpilots*, een voorstel voor verdere uitbouw van een monitoringssysteem en een voorstel voor een private adviesorganisatie met een zestal onafhankelijke, gecertificeerde kringloopadviseurs, gekoppeld aan proefboerderij de Marke.

Er is veel belangstelling in de praktijk om lokale kringlopen te sluiten met de *toepassing als bodemverbeteraar op nabijgelegen landbouwgrond van maaisel, compost en bokashi*. Voor maaisel is dit reeds mogelijk, voor bewerkt maaisel in de vorm van compost en bokashi is dit nog niet toegestaan. Ik onderzoek op dit moment samen met Circulair Terreinbeheer en het Ministerie van I&W of en onder welke voorwaarden enkele pilots kunnen worden opgezet om enerzijds een beter beeld te krijgen van de werking van de genoemde producten en anderzijds te komen tot een goede kwaliteitsborging van deze toepassingen in het traject van producent tot afnemer. Hiervoor zijn onder meer door Mineral Valley Twente en Agroproeftuin De Peel voorstellen aangereikt.

In aanvulling op het voorgaande ben ik met de experimenteergebieden overeengekomen om de *kritische prestatie-indicatoren in de praktijk te beproeven*. Daarmee wil ik de transitie naar kringlooplandbouw in het algemeen bevorderen. Vanuit de experimenteergebieden is ook aangegeven dat er belangstelling is om het concept van *true-pricing* – in samenhang met het traject van de KPI's – te gaan toepassen. Tenslotte wil ik in de experimenteergebieden de *samenwerking tussen akkerbouwers en veehouders* een impuls geven. Er zijn al volop initiatieven (met name in Noord-Nederland en Flevoland) om met zo'n samenwerking de kringlopen te sluiten. Ik heb WageningenUR gevraagd hun expertise in te zetten om te komen tot een in alle opzichten (economisch, ecologisch en sociaal) duurzame samenwerking.

Ik verwacht de transitie in deze gebieden met het instrumentarium (beschikbaar en deels nog in ontwikkeling) van Innovatie op het Boeren erf verder te kunnen ondersteunen.

- *Regio Deals*

In 2020 komen de Regio Deals uit de eerste en tweede tranche verder tot uitvoering. Belangrijke mijlpalen in het kader van de LNV-visie zijn o.a. de start van de uitvoering van projecten in het kader van de Regio Deals Achterhoek, Twente, FoodValley, Natuurinclusieve landbouw Noord-

Nederland, Midden- en West-Brabant en de uitvoering van een aantal pilots en experimenten met agrarische ondernemers in het kader van de Regio Deal bodemdaling Groene Hart. Essentieel is dat bij de uitvoering in het kader van de Regio Deals de primaire leiding voor uitvoering van de projecten bij de regionale partners ligt.

De uitvoering van de Deals is in veel gevallen net gestart, maar resultaten kunnen al wel genoemd worden. Zo kunnen in de regio FoodValley boeren met ideeën over bijvoorbeeld de reductie van emissies uit de veehouderij, alternatieve veevoerconcepten en het verbeteren van bodem en biodiversiteit, via de website 'www.boeraanhetroer.nl' hun belangstelling tonen voor deelname aan innovatiepilots die worden getest op het boerenerf.

Uit de Regio Deal Natuurinclusieve landbouw Noord-Nederland, Noordoost Fryslân/Holwerd aan Zee en de Regio Deal Achterhoek komen projecten (zoals Schiermonnikoog en kunstmestvrije Achterhoek) voort die experimenten vormen van de LNV-visie (zie bovenstaand). Daarnaast worden in de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw in 7 andere gebieden stappen gezet naar meer natuurinclusieve kringlooplandbouw.

8. Kennis- en innovatie richten op kringlooplandbouw

Om onder meer de omslag naar kringlooplandbouw te kunnen maken en afspraken uit het klimaatakkoord te realiseren, zijn toepasbare kennis en innovatie cruciaal in alle schakels van de voedselketen. Diverse publiek-private samenwerkingsprogramma's (PPS) zijn in uitvoering en leveren in deze kabinetsperiode resultaten op die bijdragen aan de omslag naar kringlooplandbouw en de klimaatopgave.

Gerealiseerd:

- *Kennis- en innovatieagenda landbouw, water en voedsel gereed*

De Kennis- en innovatieagenda Landbouw, Water, Voedsel 2020 – 2023 is aan de Tweede Kamer aangeboden ([Kamerstuk 33 009, nr 81](#)) en er is een [publieksversie](#) van gepubliceerd. De LNV-onderzoekopgaven zijn opgenomen onder de missies: Kringlooplandbouw, Klimaatneutrale landbouw en voedselproductie, Klimaatbestendig landelijke en stedelijk gebied, Gewaardeerd, gezond en veilig voedsel, Duurzame en veilige Noordzee en andere wateren. Deze missies sluiten goed aan bij de LNV-visie Waardevol en Verbonden. Voor de agenda is voor 2020 in ieder geval €490mln. beschikbaar, waarvan €260mln. privaat wordt ingebracht.

- *Boerderij van de Toekomst van start*

De [Boerderij van de Toekomst](#) (BvdT) is een innovatie-, test- en demonstratiefaciliteit voor nieuwe kringlooplandbouwconcepten. De BvdT is op 25 juni virtueel geopend op een bestaande locatie van de WUR in Lelystad. Op 25 augustus is een open dag gepland. De voorziening biedt mogelijkheden om integraal te werken aan bouwstenen als agro-ecologie, circulariteit, innovatieve teeltsystemen (strokenteelten), robotisering, digitalisering en monitoring, groene energie (waterstof), natuur en landschap, en nieuwe verdienmodellen. In de 'kraamkamer' van de BvdT worden circulaire en precisielandbouwtoepassingen ontwikkeld die in het demonstratie-bedrijf worden geïntegreerd, gevalideerd en gedemonstreerd. De BvdT treedt op als ontmoetingsplaats van partijen die vooruit willen met kringlooplandbouw en verbindt projecten en initiatieven op dit terrein, en vormt zo een schakel in de kennis- en innovatieketen met de praktijk van het boerenerf.

In uitvoering:

- *Publiek-private samenwerkingsprogramma's in uitvoering*

Diverse publiek-private samenwerkingsprogramma's (PPS) zijn in uitvoering en leveren in deze kabinetsperiode resultaten op die bijdragen aan de omslag naar kringlooplandbouw en de klimaatopgave:

- Landbouw als vliegwiel voor energietransitie; deze PPS levert concrete handvatten voor agrarische ondernemers voor duurzame energieproductie en opslag. Toepassing hiervan op grote schaal zou voor miljarden aan toekomstige investeringen in de energie-infrastructuur overbodig kunnen maken.

- Kringloopwijzer en Kringlooptoets; dit instrument is bestemd voor individuele melkveebedrijven om de efficiëntie van stikstof, fosfaat en koolstof en de bijbehorende verliezen, per schakel in het bedrijfssysteem, nauwkeurig in kaart te brengen en te vergelijken met norm- en referentiewaarden. In 2020 komen extra data beschikbaar in de kringloopwijzer die melkveehouders kunnen helpen om bij te dragen aan klimaatdoelstellingen. Ook wordt dan bezien

welke vooruitgang de kringloopwijzer tot dusverre heeft opgeleverd. Ook is een project gestart om de Kringloopwijzer uit te breiden met een afwegingsinstrument, de Kringlooptoets (KLT). Dit is erop gericht om samen met een brede vertegenwoordiging van stakeholders de effecten van mogelijke (beleids)maatregelen ten behoeve van kringloopsluiting op verschillende schaalniveaus in te schatten. Daarbij wordt aandacht besteed aan emissies van broeikasgassen, energiegebruik, productiviteit en internationale handel.

- Verwaarden mest; in 2019 en 2020 loopt een grote praktijkproef in de Achterhoek om drijfmest op te waarderen tot 'groene kunstmest'. In september 2019 heeft Koningin Maxima de Groene Mineralen Centrale in de Achterhoek geopend. Deze installatie verwerkt varkensmest tot biogas, fosfaatmeststof, stikstof-kaliumconcentraat, fosfaatarme organische stof en schoon water. Alle producten kunnen weer in de regio worden afgezet, behalve het fosfaat waar een overschot aan is. De kwaliteitsmetingen aan de eindproducten zullen in 2020 doorlopen. Daarbij wordt gestreefd naar beter product op maat waardoor stikstofemissies bij aanwending zoveel mogelijk worden voorkomen. De businesscase lijkt gunstig, maar zal de komende jaren verder worden onderbouwd

- *Stimulansen voor kennis en innovatie op het boerenerf*

Om te bevorderen dat nieuwe kennis en innovaties op het boerenerf sneller worden toegepast, zijn en worden de volgende acties ondernomen:

- Om boeren te ondersteunen bij het vergaren, onderling delen en toepassen van kennis en innovaties wordt gewerkt aan een systeem van scholing, onafhankelijke bedrijfsadviesing, vouchers en projectsubsidies. Binnenkort wordt een nieuwe Subsiemodule Agrarische Bedrijfsadviesing en Educatie (Sabe) in de Staatscourant gepubliceerd die dan twee maanden later in werking treedt ([Kamerstuk 35300-XIV, nr. 76](#)). Hiermee zullen jaarlijks circa 10% van de landbouwondernemers met vouchers ter waarden van €1.500 onafhankelijke adviseurs kunnen inschakelen of cursussen kunnen volgen. Daarnaast kunnen groepen agrariërs via deze regeling projectsubsidies aanvragen voor kennisuitwisseling. Het register voor onafhankelijke (kringloop-, klimaat- en stikstof-) adviseurs is naar verwachting in het derde kwartaal van 2020 actief.

- Het Groen Kennisnet (GKN) wordt vernieuwd. Kennis uit verschillende bronnen wordt hierdoor sneller en op een voor boeren, onderwijsinstellingen en andere gebruikers toegesneden manier gedeeld op één landelijk interactief digitaal platform. In het najaar van 2021 zal het nieuwe GKN gereed zijn.- Via het programma Praktijkkennis Voedsel & Groen⁴ financieren LNV en NWO-SIA aanvullend praktijkgericht onderzoek. In het najaar van 2020 worden kringlooplandbouwlectoren in het hoger agrarisch onderwijs aangesteld. Ook worden dit jaar calls uitgezet voor onder andere precisielandbouw en een integrale aanpak voor ammoniak en methaan. Dit programma wordt in 2020 uitgebreid met een pilot gericht op het mbo.

- *Start gehonoreerde voorstellen missiegedreven onderzoek (topsectoren)*

In 2020 starten 120 [nieuwe PPS-projecten](#) bij de Topsectoren Agri & Food en Tuinbouw & Uitgangsmaterialen. De projecten hebben in totaal een budget van € 150 miljoen. Daarvan financiert de overheid € 74,4 miljoen. De gehonoreerde projecten geven antwoorden op één of meerdere kennis- en innovatieopgaven die voortvloeien uit de missies onder het thema Landbouw, Water, Voedsel. Deze missies zijn in het voorjaar van 2019 vastgesteld door het kabinet en zijn inmiddels uitgewerkt in een kennis- en innovatieagenda door de topsectoren Agri & Food, Tuinbouw & Uitgangsmaterialen en Water & Maritiem. In het kader van de call voor projecten in 2021 zijn inmiddels in totaal 376 project ideeën ingediend, waarvan 114 op het gebied van kringlooplandbouw. De coronacrisis heeft consequenties voor een deel van de lopende PPS'en en de start van recent goedgekeurde PPS'en. Bedrijven, organisaties en kennisinstellingen kunnen soms niet aan hun verplichtingen en afspraken voldoen. Per PPS waar dit speelt, wordt in overleg met de betrokkenen naar oplossingen gezocht door bijvoorbeeld de inzet van publieke middelen naar voren te halen. Hiervoor zijn in gezamenlijk overleg kaders vastgesteld.

- *Investeringsregeling Precisielandbouw gereed*

In het Klimaatakkoord is een regeling voor Precisielandbouw aangekondigd. Het streven is deze regeling per 1-1-2021 open te stellen. In een separate brief aan de Tweede Kamer over Innovatie, Precisielandbouw en Veredelingsstechnieken presenteer ik de Nationale Agenda Precisielandbouw die een breder kader biedt voor deze regeling. Meerdere partijen pakken in gezamenlijkheid de deze agenda gesignaleerde knelpunten voor de verdere verspreiding van precisielandbouw op.

---

⁴ Het Groen Kennisnet en de programma's Kennis op Maat en Praktijkkennis worden uitgevoerd binnen de context van het GroenPact.

9. Algemene randvoorwaarden op orde

Om de kans op transitie naar kringlooplandbouw te vergroten is van het groot belang dat betrokken partijen eigenaarschap tonen en dat er in gezamenlijkheid concrete doelen en indicatoren worden ontwikkeld waarmee over de voortgang en beleidstoezeggingen kan worden gerapporteerd. Ook is van belang dat de ontwikkelingen die in de praktijk plaatsvinden zichtbaar worden gemaakt.

Gerealiseerd:

- *Eerste Staat van de Kringlooplandbouw*

Op 30 september 2019 is een succesvolle middag georganiseerd met ruim 180 aanwezigen. Het doel was aandacht te geven aan de verscheidenheid aan onderwerpen die met kringlooplandbouw samenhangen met als overkoepelend thema 'leiderschap'. Er was daarom aandacht voor de veelheid aan stakeholders en in de workshops kwamen onderwerpen als precisielandbouw, natuurinclusieve landbouw, de rol van ketenpartijen en duurzame financiering aan de orde.

- *Lancering Platform Kringlooplandbouw*

Eveneens op 30 september 2019 is het platform kringlooplandbouw officieel van start gegaan - een [website](#) met (steeds meer) verhalen van en voor ondernemers die aan de slag zijn met kringlooplandbouw. De website heeft als doel om ondernemers en anderen die interesse hebben in kringlooplandbouw te inspireren. De bedrijfsverhalen zijn inmiddels uitgebreid met themapagina's, een inspiratiewijzer, verwijzingen naar evenementen rond kringlooplandbouw en met een tweemaandelijks verschijnende nieuwsbrief die nu meer dan 1000 abonnees telt. Tot eind juni 2020 had de website 25.000 bezoeken, waarin ruim 60.000 pagina's werden bekeken.

- *Agroloket ook voor knellende regels rond kringlooplandbouw*

Het Agroloket heeft een eigen [website](#) die digitaal makkelijk vindbaar is onder Rijksoverheid.nl. Deze is tevens direct gekoppeld aan relevante zoekpagina's zoals: Regeldruk bij ondernemers, Landbouw en tuinbouw, Visserij en ook Veehouderij. De site is onder andere bedoeld voor innovatieve agrarisch ondernemers die op onduidelijke of knellende regels stuiten om circulaire initiatieven door te zetten⁵. Er wordt goed samengewerkt met het [Versnellingshuis](#) Circulaire Economie en de [RVO-hulpdesk](#). De agrarische ondernemer die onnodige regeldruk en wetgeving ervaart zowel in zijn dagelijkse werk als ook bij het willen toepassen van innovaties in zijn bedrijfsvoering, kan dit 24/7 melden waarna er snel contact met hem of haar wordt opgenomen. Inmiddels zijn rond de 60 knelpunten aangedragen bij het Agroloket. De indieners zijn verder geholpen met oplossingen, informatie en koppeling aan de juiste partijen. Mijn ministerie blijft ook bij het directe contact met boeren, sectoroverleggen, bezoeken in het land en via social media aandacht besteden aan de bekendheid van het Agroloket

In uitvoering:

- *Campagne voor boeren en tuinders*

In september 2020 start een campagne waarin het concrete (handelings-)perspectief voor boeren en tuinders bij de omslag naar kringlooplandbouw centraal staat. Doelstellingen van deze campagne zijn: (1) het weten wat kringlooplandbouw inhoudt, (2) het ervaren van toekomstperspectief bij kringlooplandbouw en (3) het in staat zijn om stappen te zetten binnen het eigen bedrijf. De insteek van deze campagne is het laten zien van de voordelen voor de ondernemer.

- *Raamwerk monitoring kringlooplandbouw v1.0*

Mede aan de hand van een advies hierover van Wageningen Research wordt gewerkt aan een raamwerk monitoring kringlooplandbouw, waarin beleidsindicatoren zijn gekoppeld aan de beleidsdoelen. Inhoudelijk gaat dit nauw aansluiten op de hierboven genoemde kritische prestatie indicatoren. Het raamwerk gaat uit van vier niveaus. Het eerste niveau is het beleid in de vorm van instrumenten, kaders, afspraken en wet en regelgeving dat gericht is op het realiseren van het beleidsdoel. Het tweede niveau gaat over de randvoorwaarden voor de transitie naar kringlooplandbouw. Het derde niveau biedt inzicht in gedragsverandering bij de doelgroep. Hier slaan de kritische prestatie indicatoren ook op aan. Het vierde niveau moet inzicht bieden in de uiteindelijke

---

⁵ Zie ook de motie van Kamerlid Van Eijs ([Kamerstuk 32 852, nr. 100](#))

impact in de praktijk. Dit raamwerk is nog in bewerking. De volgende stappen zijn om het raamwerk te voltooien in een versie 1.0 en de dataset op orde te brengen ten behoeve van periodieke monitoring. Het geheel is eind 2020 operationeel, zodat de monitoring begin 2021 kan starten.

- *Aanpak wet- en regelgeving*

Ter ondersteuning van de omslag naar kringlooplandbouw worden de signalen over belemmeringen uit bestaande wet- en regelgeving opgepakt. Daartoe maak ik gebruik van informatiestromen die binnenkomen via het Agroloket, het loket Doe mee met de omslag naar kringlooplandbouw, het Platform kringlooplandbouw, de Klankbordgroep Agrarisch en bijeenkomsten met vernieuwers uit de diverse sectoren. Uit nader onderzoek en concretisering van ervaren belemmeringen blijkt dat vaak meer mogelijk is binnen bestaande kaders dan gedacht en dat knelpunten kunnen worden opgelost met informatie en advies. In de eerder genoemde experimenteelgebieden kan nu al gebruik worden gemaakt van de mogelijkheden die bestaande wet- en regelgeving bieden om met behulp van ontheffing of vrijstelling af te wijken van regels die in een concreet geval de omslag naar kringlooplandbouw belemmeren. De ervaring die daarmee wordt opgedaan zal als input worden gebruikt voor het verbeteren van deze wet- en regelgeving. Daarnaast wil ik de actuele evaluatie van het mestbeleid benutten als kans bij uitstek voor een herbezinning op en hervorming van het bestaande wetgevingscomplex vanuit het perspectief van kringlooplandbouw op de langere termijn. Als vervolg op het rapport van de Taskforce herijking afvalstoffen (uitgebracht in opdracht van het ministerie van IenW) is inmiddels ook een traject gestart om geconstateerde belemmeringen weg te nemen die voortvloeien uit de afvalstoffenregelgeving en de wijze waarop deze wordt toegepast in praktijk. Dit gebeurt onder meer door een aanpassing van de definitie van 'afval' en het reguleren van gangbare reststromen met potentie voor circulair gebruik, zodat scherper afgebakend wordt wat afval is en wat als product kwalificeert. Dit onderscheid is van cruciaal belang voor het beter benutten van reststromen in de transitie naar een circulaire economie en kringlooplandbouw. Ter illustratie: op verzoek van een tomatenkweker kregen tomatenstengels en -bladeren van zijn bedrijf in plaats van de status 'afval', de status van 'grondstof' voor papier en karton onder het afvalrecht.

- *Mede-eigenaarschap bedrijven en maatschappelijke organisaties*

Op mijn uitnodiging heeft een aantal bedrijven, ngo's, LTO en overheden toegezegd mee te willen denken over en te werken aan een volhoudbare landbouw, waarbij de blik gericht is op de toekomst. Een toekomst die duurzamer zal moeten zijn en waarbij er geld verdiend moet kunnen worden in de gehele keten. Deze samenwerking bestaat in eerste instantie uit het aanpakken van concrete vraagstukken rond de thema's verdienvermogen, innovatiekracht, verwaarding duurzame producten in het buitenland, regionale samenwerking en een verkenning naar de behoefte aan normstelling. De betrokken partijen hebben zich uitgesproken om eind 2020 met een lijst aanbevelingen - aanbevelingen aan zichzelf en aan de overheid.

- *Tweede staat van de Kringlooplandbouw*

De Staat van de Kringlooplandbouw krijgt in 2020 een andere vorm dan in 2019. Een fysieke bijeenkomst met grote aantallen mensen is nog niet wenselijk, bovendien zijn er veel evenementen vanuit de eerste helft van 2020 doorgeschoven. Het concept - terugblikken op wat er allemaal gebeurd is, het vieren van successen en laten zien welke kansen kringlooplandbouw biedt - zal onderdeel uitmaken van een communicatiecampagne.

3. Tussentijds de balans opmakend: gericht handelen geboden

Uit het voorgaande trek ik een aantal conclusies voor mijn beleidsinzet in de komende periode. De eerste is dat het vele werk dat gebeurt aan kringlooplandbouw en andere onderdelen van de visie Waardevol en verbonden positief stemt voor de toekomst. Het besef is er bij velen dat nú de kansen voor het grijpen liggen om de verduurzaming van landbouw en voedselproductie een flinke impuls te geven. De opgave voor iedereen is (nog) scherper te gaan letten op het verbruik van grondstoffen en andere natuurlijke hulpbronnen en op zo natuurinclusief mogelijk werken. Niet alles hoeft helemaal anders. Want er zijn door ondernemers, maatschappelijke organisaties en overheden in de afgelopen decennia al grote verbeteringen bereikt. En velen hebben al eerder een nieuwe koers ingezet richting meer circulair denken en doen.

Tegelijk is het duidelijk dat er nog veel meer moet gebeuren voor een werkelijk volhoudbare manier van voedsel produceren en landgebruik. We hebben nu een stevig begin gemaakt. De uitvoering verloopt redelijk volgens plan. Dit kalenderjaar en de komende jaren zullen we de resultaten zien. De omschakeling naar kringlooplandbouw dient in 2030 te zijn voltooid.

De stikstofproblematiek onderstreept dat het nodig is om stevig door te pakken. De boodschap aan de economische sectoren, waaronder de agrarische, is dat 'niet alles kan' en zeker niet overal. Voor vrijblijvendheid over de opgave waar de landbouw en andere delen van de voedsel economie voor staan, is nu geen ruimte meer. Uitstel is ook niet mogelijk. Onze natuur en biodiversiteit hebben behoefte aan ruimte. Ik kan niet genoeg benadrukken dat de opgaven waar we voor staan het voedselsysteem en daarmee de gehele samenleving raken.

Ook is duidelijk dat niet iedereen de urgentie voor verdergaande verandering voelt. Voor de richting van de LNV-visie bestaat weliswaar stevig draagvlak, maar als het op uitvoering aankomt, gaat het knellen. Dit betekent dat ik in mijn regierol nog meer nadruk leggen op het verbeteren van de sleutelvoorwaarden voor ondernemers en anderen om de omslag te maken óf om een heel andere koers te gaan varen.

Ik zal daarom mijn inzet sterker richten op zes voorwaarden:

1. Bieden van bedrijfseconomisch perspectief voor ondernemers die de omslag maken. Veel van de adviezen van de Taskforce Verdienvermogen en andere inzichten en voorstellen wil ik met voorrang omzetten in handelen.
2. Europese samenwerking rond kringlooplandbouw versterken. Kringlooplandbouw wordt vaak óf louter lokaal en regionaal óf op mondiale schaal ingevuld. De meeste kansen liggen juist in het zoveel mogelijk sluiten van kringlopen op Noordwest-Europese schaal. Hier ligt terrein braak.
3. Financieren van stoppers en ondersteunen van blijvers. Ondernemers die geen mogelijkheden zien om mee te gaan in de veranderingen die nodig zijn – onder andere uit oogpunt van de stikstofproblematiek en het klimaatbeleid – wil ik tegemoet komen. Tegelijkertijd zet ik mij ervoor in dat ondernemers die wél kansen zien, kunnen blijven.
4. Passender maken van regels. De signalen over belemmerende regels laten zien dat winst is te boeken door de toepassing van regels beter te begeleiden, ook dat er regels zijn die echt aanpassing behoeven – hoe tijdrovend dat ook kan zijn.
5. Innovatiemiddelen richten op uitdagers met vernieuwende ideeën. Om de beweging richting kringlooplandbouw een impuls te geven is meer ruimte nodig voor de ontwikkeling van ongewisse, risicovolle innovaties.
6. Sterkere samenwerking tussen partijen die ieder voor zich onvoldoende impact hebben, maar gezamenlijk de noodzakelijke doorzettingsmacht hebben. Dit zie ik als een van de uitgelezen overheidsmiddelen, die bij het organiseren en herontwerpen van stoffenstromen hard nodig is.

Tenslotte ben ik me er zeer van bewust dat, ook wanneer we achter alle beleidsinzet een vinkje kunnen zetten, het werk daarmee niet gedaan zal zijn. Wij kunnen pas echt tevreden zijn als het realiseren van kringlooplandbouw steeds meer massa en snelheid krijgt. Ik verwacht daar begin 2021 meer zicht op te hebben.